

N a c h r i c h t
 über das
Königliche Pädagogium zu Halle.

Herausgegeben

von

Dr. G. Kramer,

Director des Königlichen Pädagogiums und der Franckischen Stiftungen.

Zweiunddreißigste Fortsetzung.

Inhalt:

- I. Quaestiones Servianae, scripsit Georgius Thilo.
- II. Schulnachrichten über das Königliche Pädagogium, vom Director.

Halle,

Druck der Waisenhaus-Buchdruckerei.

1867.

Inter eos homines quos Macrobius Saturnalibus apud Vettium Praetextatum congregatos esse fingit, ut per omne feriarum spatium meliorem diei partem seriis disputationibus occuparent, coenae autem tempore iucundiore sermone uterentur, est Servius quidam, 'inter grammaticos doctrinam recens professus,' quem Symmachus (I 24, 8) priscos praeceptores doctrina superare iudicat, Praetextatus autem et Avienus (VI 7, 3 et 4) doctorem doctissimum et doctorum maximum vocant. quem cum Caecina Albinus (VI 6, 1) 'cotidie enarrando Romanae indoli' Vergilium intimam cum poeta familiaritatem contraxisse dicat, non mirum est quod ab eo Avienus (I 24, 20) exigendum esse censet, ut quicquid in Vergilio obscurum videatur quasi litteratorum omnium maximus palam faciat. atque Maurum vel Marium Servium Honoratum qui in Vergilii carmina commentarios scripserit a Macrobio induci cum olim suspicati sunt Joannes Seldenus de synedr. Ebr. I 10 (opp. omn. vol. I 2 p. 965) et Andreas Bosius de pontificatu max. imper. Rom. IV 4 (Graev. thes. antiq. Rom. t. V p. 293), tum nostra memoria docuerunt Ludovicus Janus prolegg. in Macrob. p. XXIX et Henricus Keilius praef. in gramm. lat. t. IV p. LII. sed cum haud pauca eorum quae Macrobius Praetextati convivas de magni aestimanda Vergilii et doctrina et elegantia disputantes facit eadem extent in illis commentariis qui Servio vulgo tribuuntur, extiterunt qui Macrobianos libros et Servii commenta etiam arctiore quodam vinculo inter se contineri putarent. quamquam eos fefellit opinio, qui cum in editionibus Isaaci Pontani recensionem secutis tertii Saturnaliorum libri exitum sextique verba extrema cum Servianis scholiis ad Aen. IV 58 et II 16 conspirare viderent, inde Servium ad commentarios conscribendos Macrobianis libris excitatum esse coniecerunt: etenim tertii sextique libri particulas illas Pontanum e Servio petitas Macrobio supposuisse Janus prolegg. p. XXXIV docuit. qua Pontani fraude patefacta ut nihil supersit quod in Servianos commentarios e libris Macrobianis translatum esse videatur, tantum abest, ut tertii Saturnaliorum libri capita I—XII tantum non tota in

scholiis Servianis, qualia inde ab anno 1600 eduntur, dispersa legantur. quod non fugit Ottonem Ribbeckium, qui in prolegomenon ad Vergilii editionem capite octavo ea conligens quae ab obtrectatoribus poetae in Aeneide reprehensa esse traditum est non neglexit quae Macrobius III 10—12 et Euangelum de inscientiae Vergilianae vulneribus detegendis et Praetextatum de excusando poeta disputantem fecit. quae cum in ea qua nunc utimur scholiorum farragine repetita sint, Ribbeckio non improbabile videtur 'ex ipsius Mauri Servii Honorati commentario, quem integrum legerit, sua Macrobius his locis transcripsisse:' cum frustula tantum et lacinae veterum commentariorum supersint, mirum esse non posse, quod Praetextati et Euangeli argumenta in brevius contracta legantur et alia addita sint quae Macrobius vel omiserit vel non legerit, cum aliunde ad nostra scholia adglutinata esse possint. itaque Ribbeckius p. 105 postquam comparavit inter se Maer. III 12 et Serv. ad Aen. VIII 276 'non poteramus' inquit 'luculentiore exemplo doceri, quae fuerit antiqua Serviani commentarii facies quamque turpiter vel eis locis, quibus res ipsae plenius quam alibi servatae sunt, deformata et confusa sit.' eodem modo quae ratio inter Macrobius et Servium intercedere videretur Ribbeckius explicavit p. 124, ubi Maer. V 19, 1 sqq. cum Servio Danielis ad Aen. IV 700 sqq. contulit.

Huic sententiae quantum auctoritatis tribuendum sit accuratissime quaeratur oportet. quae si vera esset, quin ea, quae de commentariorum Servio vulgo tributorum origine et compositione et tradita sunt et probabiliter coniectata, omnia reicienda essent, non posset dubitari. dixi autem et in museo rhenano (XIV p. 550) et in iis quae Servii ad Georg. I 1—100 commentario Halis anno 1866 edito praefatus sum ita se rem habere, ut ea sola quae in Burmanni et Lioni editionibus non essent uncis inclusa Servio tribuerentur librorum manu scriptorum inscriptionibus et subscriptionibus, e reliquis autem, quae cuius essent nesciremus, multo maiorem partem codicibus nono vel decimo saeculo scriptis et a Petro Daniele primum editis contineri, minorem quinti decimi saeculi libris deberi (cf. mus. rhen. XIV p. 548 sq.): his testimoniis mihi probari, Servii esse quae in editionibus illis extra uncinos posita legerentur, e reliquis quae Danielis libri haberent ex antiquorum scholiastarum commentariis excerpta esse et Servianis auctoritate vel paria vel superiora, quae e libris noviciis, veluti e Bononiensi bybl. Sti Salvatoris 90, petita essent saeculo quinto decimo ad Vergilium enarrandum inventa esse. quod ita esse aliis

quoque testimoniis comprobatur. usi enim sunt Servio scriptores aliquot, quorum libri hodie supersunt, ut cum Servianis commentariis comparari possint: inter quos Isidori Hispalensis origines nomino et mythographorum quos Maius edidit commenta. quae communia sunt his cum Servio ea conlecta non capit spatium huic commentationi concessum. neque tamen, ut fidem faciam mihi dicenti, Servianis commentariis ita comparatis illos usos esse, ut nunc eos habeamus in scriptis libris qui Servii nomen prae se ferant et careant Danielis additamentis, non possum proferre exempla aliquot, quibus id ita esse comprobetur. itaque conferantur inter se Isidorus orig. I 63, 4 et Servius ad Aen. I 373, Isid. orig. III 3, 3 et Serv. ad ecl. II 11, Isid. orig. III 21, 8 et Serv. ad Georg. IV 464, Isid. orig. III 70, 12 et 13 et Serv. ad Aen. I 744 et Georg. I 138, Isid. orig. III 70, 20 et Serv. ad Aen. I 742 et Georg. I 337, Isid. orig. IV 12, 8 et Serv. ad Aen. I 693, Isid. orig. V 3, 1 et Serv. ad Aen. I 507, Isid. orig. V 25, 5 et Serv. ad Ecl. I 33, Isid. orig. V 26, 18 et Serv. ad Aen. VIII 205, Isid. orig. V 27, 13 et Serv. ad Aen. I 54, V 145, ad Georg. III 104, Isid. orig. V 34, 2 et 3 et Serv. ad Georg. I 100, Isid. orig. VI, 19, 82 et Serv. ad Aen. I 632, Isid. orig. VIII 11, 45 et Serv. ad Aen. IV 242, Isid. orig. VIII 47 et 48 et Serv. ad Aen. IV 242, Isid. orig. IX 2, 44 et Serv. ad Georg. III 26, Isid. orig. IX 2, 49 et Serv. ad Aen. I 416, Isid. orig. IX 3, 44 et Serv. ad Aen. III 519, Isid. orig. XII 3, 9 et Serv. ad Aen. IV 402, Isid. orig. XII 4, 10 et Serv. ad Georg. III 416.

Longe maximam partem eorum quae Isidoro et Servio communia sunt sciens praetermisi quia exemplis supra scriptis satis confirmatum videtur quod confirmari volui. reliquum est ut consensum qui quinque locis est inter Isidorum et Servii interpolatorem inde repetendum esse doceam, quod ex eodem uterque fonte sua hauserit. consentiunt autem quae Isidorus V 26, 11 habet 'seditio dicitur dissensio civium, quod seorsum alii ad alios eunt. nam hi maxime turbatione rerum et tumultu gaudent' cum iis quae interpolator ad Aen. I 149 adnotavit 'seditio est dissensio civium, sicut Cicero ait in de republica *eaque dissensio civium quod seorsum eunt alii ad alios seditio dicitur*' quae Ciceronis verba a Nonio quoque p. 25 servata sunt. — quae Isidorus de aevo dixit V 38, 4 'nam aevum perpetua est aetas cuius neque initium neque extremum noscitur, quod Graeci *αιῶνας* vocant, quod aliquando apud eos pro saeculo, aliquando pro aeterno ponitur. unde et apud Latinos est derivatum' redeunt in his quae Serviano scholio ad Aen. VII 776 addita sunt 'aevum est aetas per-

petua, cuius neque initium neque extremum noscitur, sed hoc modo aevum aetatem Hippolyti posuit. veteres aevum etiam deorum vitam dicebant, nam et Virbius inter deos colitur e. q. s.' quae verba leguntur quidem in editione Danielis, sed desunt in Parisino 7929. Isidorum qui plura habeat de aevi vocis vi explicanda quam Servii interpolator, ab eo sua mutuatum esse non est probabile, sed eundem uterque auctorem transcripsisse videtur. — Gradivus cur Mars diceretur Isidorus VIII 11, 52 his verbis exposuit 'Mars autem apud Graecos gradivus dicitur, eo quod in bellum gradum inferant qui pugnant aut quod impigre gradientur.' eandem huius vocis originationem et iisdem verbis expressam apud interpolatorem Servii habemus ad Aen. III 35. neque tamen Vergilii interpreti sua debere dixerim Isidorum qui non dubito quin reliquis quoque quas ille profert Gradivi nominis derivationes exscripturus fuerit, si pleniore quem dicunt Servio usus esset. temere enim Isidorus solebat arripere quaecumque in rem suam videretur posse convertere. — De Umbrorum origine IX 2, 87 haec prodidit Isidorus 'Umbrorum Italiae gens, sed Gallorum veterum propago, qui Appenninum montem incolunt, de quibus historici perhibent, quod tempore aquosae cladis superfuerint et ob hoc *ὀμβρίους* graece nominatos.' quae quamquam ad verbum prope conspirant cum his quae Servii interpolator ad Aen. XII 753 adnotavit 'sane Umbros Gallorum veterum propaginem esse Marcus Antonius refert: hos eosdem quod tempore aquosae cladis imbris superfuerunt Umbros cognominatos,' tamen non sunt deprompta e Vergiliani interpretis copiis, qui neque Appenninum montem Umbros incoluisse dixit neque ad graecum eius populi nomen proprie pertinere originationem illam perspexit. cf. Plin. nat. hist. III 112 'Umbrorum gens antiquissima Italiae existimatur, ut quos Ombrios a Graecis putent dictos, quod inundatione terrarum imbris superfuissent.' — ea quoque quae ad Aen. X 370 e Parisino 7929 Daniel edita 'per ducis Evandri] melius ducis quam si dixisset regis, hoc enim nomen exprimit ducentem in proelia. Sallustius quo cupidius in ore ducis se quisque bonum et strenum ostentantes, non dixit in ore consulis (non dixit proconsulis codex)' ex eodem fonte hausta sunt, e quo Isidorus deprompsit quae IX 3, 22 de ducis vocabulo exposuit 'dux dictus eo, quod sit ductor exercitus, sed non statim quicumque principes vel duces fiant etiam reges dici possunt. in bello autem melius ducem nominari, quam regem. nam hoc nomen exprimit in proelio ducentem. unde et Virgilius ducis Evandri. Sallustius quo cupidius in ore ducis sese quisque bonum. non dixit in ore consulis.' videmus autem Isidorum

plenus transcripsisse auctorem, quem sequebantur, quam Servii interpolatorem.

Mythographi Vaticani a Maio primum editi quae e Servii commentariis hauserint diligenter significavit Georgius Henricus Bodius qui Maii editionem Cellis a. 1834 repetendam curavit, ut si quis Servii verba cum illis scriptoribus comparare velit eum ad hunc librum delegare possim. quo tempore scripserint mythographi incertum est. Bodius praef. p. XVII primum eorum post Boethium floruisse censet.

His ita expositis quaerendum esse videtur, num Ribbeckius consensum illum, quem inter Macrobiani Saturnalia et Servium Danielis non nullis locis esse supra diximus, recte interpretatus sit, cum ea quoque quae Daniel e suis libris petivit Servii esse diceret. quam disputationem ita instituendam esse mihi persuasi, ut primum quaeretur, utrum ea quae Servium faceret Macrobius docentem in ipsius Servii commentariis repeterentur necne; deinde tertius Saturnaliorum liber compararetur et cum Servii et cum interpolatoris scholiis; denique disceptaretur, num in reliquis Macrobiani libri partibus inessent quae e Servii commentis hausta esse viderentur.

I.

Sat. I 4, 5 sqq. Servius festorum dierum nomina, quae tertiae sint declinationis et neutrius generis, mutata declinatione *orum* saepe habere in genitivo plurali, veterum scriptorum testimoniis prolatis defendit; addit *viridiorum* quoque et *vectigaliorum* et *anciliorum* dici. ex his in commentariis Servii nihil inveni, nisi (ad Aen. VII 188) *anciliorum* Horatium usurpavisse dicentem (carm. III 6, 10) *anciliorum et nominis et togae oblitus*, quae Horatii verba apud Macrobius non laudantur. consequi videtur Servio ex iis quae de duplici genitivi pluralis nominum illorum forma disputavit, (§ 16) 'veteres indulsisse copiae per varietatem, ut dixerint *exanimos* et *exanimis*, *inermos* et *inermes*, tum *hilaros* atque *hilaes*.' quamquam cum his ea quae ad Aen. I 484 Servius adnotavit 'et *exanimus* et *exanimis* dicimus, sicut *unanimus* et *unanimis*, *inermus* et *inermis*. ergo pro nostro arbitrio aut secundae erunt declinationis aut tertiae,' apte conferuntur, nemo tamen in re notissima ex hac exemplorum similitudine effici arbitrabitur, e Servio sua hausisse Macrobius. § 17 sqq. quae Servius de *noctu* ablativo Ennianis et Quadrigarii exemplis usus docet ea Macrobius deprompsit e Gellio, quem N. A. VIII 1 de ea re disputasse capitibus illius lemmate probatur, quod hoc est 'hesterna *noctu* rectene an cum vitio dicatur et quaenam super istis verbis grammatica traditio sit; item quod decemviri in XII. tabulis *nox* pro *noctu* dixerunt.' Vergilii autem interpres *noctu* adverbium esse censet, haec enim eius adnotatio ad Georg. I 287 'nocte nomen est, adeo ut ei Horatius iunxerit praepositionem (ep. I 2, 32) *ut iugulent homines vigilant* (sic omnes quos contuli Servii codices) *de nocte latrones*. nam adverbium *noctu* facit, sicut *diu*. Sallustius *diu* (*die* Vatic. 3317 a. m. pr.) *noctuque laborare, festinare*.' extremam capitibus quarti partem, in qua Servius de *diecrastini*, *diequinti*, *dienoni* formis disputans inducitur, e Gellio (N. A. X 24) Macrobius transcripsit. quae Servius ad Georg. I 208 de *die* genetivo docuit huc non pertinent.

In iis capitibus quae in Iani editione libri tertii sunt 18—20, antea fuerunt secundi libri 14—16 Servius de variis arborum et fructuum generibus verba facit. quodsi Macrobius Servianis commentariis usum esse recte statuisset Ribbeckius, inter ea quae Servius in Saturnalibus dicit et quae ad Bucolicon et Georgicon versus aliquot enarrandos protulit non dubito quin plus futurum fuerit similitudinis. veluti *iuglandes* vocari quasi Iovis glandes Macrobius Servius (Sat. III 18, 3) Gavii Bassi, Vergilii commentator suis verbis dicit. Abellanam nucem e corylo arbore nasci Servius et apud Macrobius docet et ad Georg. II 65; sed cum in commentariis cur Avellana (sic codices) dicta sit explicetur, apud Macrobius cur Praenestina eadem dicatur exponitur. quae praeter illa in Macrobius libro de nucum generibus tradita sunt in Servii commentis desunt.

III 19, 1 Macrobius Servium quid sit discriminis inter nuces et mala his verbis facit explicantem 'sunt de agricultura scriptores qui nuces et mala sic dividunt, ut nuces dicant omne pomum quod foris duro tegatur et intus habeat quod esui est, malum vero quod foris habeat quod est esui et durum intus includat.' quae vide quam non consentiant cum iis quae ad Ecl. II 52 a Servio adnotata sunt 'nam nuces generaliter dicuntur omnia tecta corio duriore, ut avellanae amygdalae iuglandes castaneae, sicut contra poma dicuntur omnia molliora.'

III 19, 3 sqq. Servius Persicum malum a citreo non esse diversum cum Oppii (in ordinatorum graecorum libro quarto) et Cloatii (in libro de arboribus silvestribus) testimoniis tum Vergilii versu (Georg. II 127) probari dicit, at in commentario ad Georg. II 126 haec leguntur 'apud Medos nascitur quaedam arbor, ferens mala quae medica vocantur, quam per periphrasin ostendit eius supprimens nomen. hanc plerique citrum volunt, quod negat Apuleius in libris, quos de arboribus scripsit, et docet longe aliud genus arboris esse.' quibus adde quae ad v. 131 adnotata sunt '*faciemque simillima lauro*].... sane etiam haec probant citrum non esse, nam citri arbor et multum non potest crescere et multo habet folia maiora quam laurus.'

De pirorum ficorum olearum generibus non inveni in Servianis commentariis quae cum Macrobius III 19, 6 et 20, 1—6, ubi de illis Servius loquitur, comparari possent.

III 20, 7 Amineam uvam a regione vocari docet Servius, quod Aminei olim fuerint ubi nunc Falernum sit, cum quibus congruit Philargyrii ad

Georg. II 97 commentum 'Amineos Aristoteles in Politicis (*polyptics* Vatic. 3317) scribit Thessalos fuisse, qui suae regionis vites in Italiam transtulerint, atque illis inde nomen impositum.' (cf. scholia Bernensia ad hunc versum) Vergilii commentator dormitavit, cum amineum vinum dictum esse scripsit quasi sine minio i. e. sine rubore, nam album esse: quae repetuntur a scholiasta Bernensi et ab Isidoro Hispalensi (orig. XVII 5, 18 et XX 3, 5).

Quae in iis de quibus adhuc diximus Saturnaliorum particulis Servius inducitur dicens, ea etsi a Vergilio non prorsus aliena sunt, in ipsis tamen poetae versibus enarrandis non versantur. aliter res se habet in sexti libri capitibus VI—IX, in quibus Servius versus aliquot Vergilii interpretatur artemque poetae laudat. atque in sexto capite a Caecina interrogatus docet, quae Vergilius primus figurate dixerit, unde multum latinitati leporis adiectum sit. Aen. VII 283 Circeus equos, quos creari fecerit, ipsam creasse dici non est in Servii commentario. — Aen. IX 455 Servius Macrobianus *tepidaque recentem caede locum* nove dicitur esse dicit a Vergilio, noster Servius hypallagen esse docet pro *tepidum locum recenti caede*. — ad Aen. X 444 *et socii cesserunt aequore iusso* idem fere uterque Servius adnotaverunt: Macrobianus 'pro eo quod *iussi cesserunt*,' noster 'pro *ipsi iussi*.' — Aen. XI 82 Servius Macrobianus *caesum sanguinem* esse dicit qui ex caesis profundatur, noster pro caesorum sanguine. — ad Aen. XI 4 quae adnotavit Servius Macrobianus, *vota deum* dici pro iis quae diis vota sint, noster omisit. item Aen. X 906 quod Servius Macrobianus contendit, pro *et me consortem nati concede sepulcro* alium dicturum fuisse *et me consortem nato concede sepulcri*, apud nostrum deest. contra Aen. V 609 *per mille coloribus arcum* esse *per arcum mille colorum*, quod apud Macrobianum Servius docet, idem in nostris scholiis, sed doctius aliquanto his verbis dictum est 'aut subaudis *factum*, aut antiptosis est *mille colorum* h. e. multicolorum,' ubi ante *mille colorum* voces pro praepositio inserenda videtur et *multicolore* scribendum, quod iam alii intellexerunt. — Aen. XI 194 *coniciunt igni* dixisse poetam pro *coniciunt in ignem* Macrobianus Servio monendum esse visum est, non monuit noster. — Aen. V 438 *exire tela* idem esse quod *vitare tela* uterque Servius ostendit, quamquam nostri scholion copiosius est: '*exit*] vitat, declinat. unde de Venulo (XI 750) *et vim viribus exit*. et hoc verbo bis usus est tantum.' — dissentit a Servio Macrobiano noster de Aen. X 418; illi enim *canentia lumina* esse *vetustate senilia* videntur, hic 'aut hypallage' inquit 'est pro *ipse canens*, aut physicam rem dicit. dicuntur enim pupillae mortis tempore albescere.' —

Georg. IV 44 *exesae arboris antrum* esse pro *caverna*; Aen. VII 417 *frontem rugis arare* non nimie, sed pulchre dictum esse; Aen. X 887 *inmanem silvam* pro *iaculis* esse Servius Macrobianus adnotavit, non adnotavit noster. — Ecl. VII 7 *virum gregis* esse pro *capro* dicit apud Macrobianum Servius, in scholiis abusive dictum esse docuit, nam *virum* tantum hominum esse; quamquam Georg. III 125 et Hor. carm. I 17, 8 comparari iussit. — Georg. II 387 (*oraeque corticibus sumunt horrenda cavatis*) *ora* pro *personis* dicta esse satis habet adnotasse Servius Macrobianus, contra noster cur in Bacchi sacris personae e cortice factae sumerentur docte ostendit. — Aen. VI 204 (*discolor unde auri per ramos aura refulsit*) Servius Macrobianus *aura auri* quid sit quaerit, aut quem ad modum *aura* refulgeat, neque quidquam respondet, nisi pulchre haec usurpavisse Vergilium. contra noster Servius *auri auram* splendorem auri esse docet, ut Horatius quoque carm. II 8, 23 *aura* voce usus sit pro splendore: hinc aurum dici propter splendorem qui sit in eo metallo, et aurarios quorum favor splendor reddat. cf. ad Aen. VI 817. — Aen. VI 144 *simili frondescit virga metallo* Servio apud Macrobianum bene, in commentariis honeste dictum esse videtur. — quae de Aen. IV 514 apud Macrobianum Servius verba facit ea non integra servata esse in libris manu scriptis Janus intellexit. quamquam dubito, num probabiliter coniecerit scripsisse Macrobianum '[quomodo potuit veneno] nigro inponere nomen lactis?' etenim admirandam esse poetae artem, non reprehendendam Macrobianus volebat ostendere. itaque praestat fortasse aliud quid supplere veluti 'primus ausus est.' noster autem Servius haec adnotavit: '*nigri* aut *noxii*, quia *nigri* fiunt homines post venenum; aut certe illud est, quia sunt herbae *nigri lactis* i. e. *suci*. dicunt autem per periphrasin *agreste papaver* significari.' ubi 'aut quia *nigri* fiunt' fortasse scribendum esse nolo omittere. — Aen. X 714 *irae esse aliquem* locutionem inventam esse a Marone Macrobianus Servius solus adnotavit, qui *odio esse aliquem* usitatum esse dixit. conferantur cum his quae e Parisino 7929 Petrus Daniel deprompsit 'quasi quibus odium est.' — Aen. XII 161 sqq. qui esset verborum et sententiarum ordo noster Servius intellexit, non intellexit Macrobianus, qui Vergilium de duobus incipere dicere et in unum desinere putavit. — ad Aen. XII 813 Macrobianus Servius docet solitum esse dici *suadere alicui*, non *aliquem*. idem noster habet ad Aen. XI 254 '*suadet* autem *vobis* subaudis, nam *vos* a superioribus subaudiri non potest, quia non *te suadeo* dicimus, sed *tibi*' et Parisinus 7929 ad Aen. X 10 'ordo autem: quis metus suasit aut hos arma sequi ferrumque laces-

sere; non est enim hos suasit, ne fiat *σολοιχοειδής*, quamvis inveniatur huius modi figura, ut *Iturnam misero (fateor) succurrere fratri suasi* et Ennius (inc. lib. 4 *Vahl.*) *quis te persuasit.* — Georg. III 73 ad *inpende* supplendum esse *in eos* Macrobius Servius solus dixit. — repetitionum et interpositionum exempla quae VI 6, 12 et 13 Macrobius protulit praetermitto, quoniam nihil additum est quod ad enarrandos Vergilii versus pertineat. intermissionem illam quae est Aen. I 135 *quos ego* — a Demosthene (de cor. 3) poetam mutuatum esse nostrum Servium fugit.

In capite septimo libri sexti Servius ab Avieno interrogatus de tribus Vergilii versibus, qui qua ratione explicandi essent dubitasse scimus grammaticos, ipse quid sentiat exponit. ac primum quidem Avienus mirari se dicit, quid sit, quod Vergilius, qui diligentissime semper id egerit, ut aptis ad rem describendam verbis uteretur, Ecl. VI 76 *vexasse* Scyllam Ulixis naves dixerit, quod verbum non congruere rei descriptae atrocitati. quae respondentem facit Servium Macrobius ea ad verbum a Gellio (N. A. II 6) petita sunt, ut de Macrobius fonte nulla possit esse dubitatio. Gellium autem Probi copiis usum esse, Kretschmerus (de A. Gellii fontibus p. 92) et Ribbeckius (prol. in Verg. p. 145) intellexerunt Servii testimonio probari, qui ipse quidem *vexasse* per tapinosin dictum esse existimat, commemorat tamen etiam Probi sententiam, qui *vexasse* venire doceat ab eo quod sit *veho*, ut sit *portasse et pro arbitrio evertisse*. ceterum quae in Probi disputatione, quam Gellius et Macrobius prope integram servasse videntur, maioris momenti sunt, ea illis quoque continentur quae P. Daniel e Lemovicensi codice, qui nunc in bybliotheca Leidensi est inter Vossianos hist. et litt. in 8°. 80, Serviano scholio addidit. quae utrum e Gellii vel Macrobius libris an e Probi ipsius commentario deprompta sint, dignum videtur in quod diligentius inquiratur. atque est profecto quo adducar, ut ipsius Probi commenta eum qui haec scripserit ad manum habuisse coniciam. etenim praeter Catonis et Ciceronis verba quae Gellio et Macrobio testibus Probus protulit, ut suum de vexandi verbo iudicium probaret, ille alium Ciceronis locum ex eodem actionis in Verrem secundae libro depromptum ad partes vocavit, qui est 47, 104 *di ablati, fana vexata, nudatae urbes reperiuntur. di* omissum est in Leidensi, unde factum est ut editores, qui post Danielem fuerunt, *ablati* mutarent in *alibi*. praeterea pro *nudatae* codex habet *direptae*.

Deinde Macrobius Servium facit explicantem, cur non sit quod Vergilius vituperetur qui Georg. III 5 Busiridem regem crudelissimum *inlaudatum* voca-

verit. quae profert apud Macrobius Servius, inlaudatum esse aut eum 'qui omni in re atque omni tempore laude omni vacet' aut 'numquam nominandum,' ea cum ex eodem Gellii capite transcripta sint et ipsa Probo deberi Kretschmerus et Ribbeckius probabiliter coniecerunt. in commentariis Servius de *inlaudatus* vocis vi explicanda aliter praecipit quam Probus; inlaudatum enim esse inlaudabilem, indignum qui laudetur his verbis usus docet 'huius laudes scripsit Isocrates; unde *inlaudati* participium est pro nomine, ut sit inlaudabilis, non qui laudatus non sit, sed qui laudari non meruerit, ut est illud in septimo Aeneidos (11) *dives inaccessos ubi Solis filia lucos* pro inaccessibiles, non ad quos nullus accessit, sed ad quos nullus accedere debeat.' ceterum ut ad hunc versum Probi commenta non habeamus in brevius contracta ab eo qui Servii commentarios amplificandos curavit inde factum videtur, quod in Georg. I 279 versu desinit codex Leidensis.

Ea quoque quae in eodem Macrobii capite Servius dicit, ut Aen. X 314 *tunica auro squalens* quid sibi velit exponat, a Macrobio e Gellii libro, a Gellio e Probi commentario hausta sunt. Servius ipse satis habet ad verba quae sunt *tunicam squalentem* adposuisse 'splendentem loriam,' ut Probi disputationem videatur non habuisse cognitam. quae secuntur in nostra scholiorum farragine [*squalentem auro*] splendentem auro, et significat copiam densitatemque auri in squamarum speciem intexti; squalere enim dictum a squamarum crebritate atque asperitate, quae in serpentum pisciumve coriis visuntur. alibi (XI 770) *quem pellis aënis in plumam squamis auro conserta tegebat*, alibi (XI 487) *iamque adeo rutilum thoraca indutus aënis horrebat squamis*. quidquid igitur inculcatum obsitumque aliqua re erat squalere dicebatur, quae e Parisino 7929 Petrus Daniel primus edidit, utrum e Macrobio vel Gellio an e Probo excerpta sint nolo quaerere, cum ea quae excribenda videbantur interpolatori (non omnia excripsit) cum Macrobii et Gellii verbis prorsus consentiant. nam *intertexti*, quod pro *intexti* legitur in Burmanni editione, coniecturae debetur, non codici.

Gellius (N. A. V 8) ab Hygino narrat Vergilium vituperatum esse quod in versu qui est Aen. VII 187 *ipse Quirinati lituo parvaque sedebat succinctus trabea* deesse aliquid non animadvertisset; nam regem lituo et trabea succinctum esse non posse dici. ad excusandum poetam Gellius sic hoc dictum esse monet, ut pleraque dici per defectionem soleant, velut 'M. Cicero homo magna eloquentia' et 'Q. Roscius histrio summa venustate,' quas ineptias Gellio ipsi

rectius tribui quam docto alicui Vergilii interpreti, quem ab illo excriptum esse coniciatur, nemo non facile concedet. haec omnia autem a Servio Macrobbi Sat. VI 8 1—6 repetita sunt, omissa et in commentariis Servii et in codice Parisino.

Sat. VI 8, 7 sqq. Servius Avieno Aen. I 137 *maturate fugam* quid sit nescire se profitenti — fugam enim contrariam videri maturitati — maturandi verbi vis et quae sit respondet et quo modo differat a properandi verbi significatione. quae e duobus fontibus Macrobbius compilavit. ac maiorem quidem partem e Gellio transcripsit, qui N. A. X 11 primi Aeneidis libri versum illum non spectans *mature* quid significet exponit et deinde Georg. I 259 sqq. explicat. at quae decima continentur paragrapho 'sic ergo et Vergilius inducit Neptunum discessum ventis imperantem ut et tam cito discedant tamquam fugiant, et tamen flandi mediocritatem in regressu teneant tamquam *mature* i. e. temperate abeuntes. veretur enim ne in ipso discessu classi noceant, dum raptu nimio tamquam per fugam redeunt' Gellius non habet: quae nisi omnia me fallunt petiit Macrobbius a scholiasta aliquo, qui de verbis illis explicandis non dissentiebat a Servio, cuius haec est adnotatio [*maturate fugam*] cum maturitate i. e. cum tranquillitate discedite, quo modo dicimus *matura iracundiam tuam* i. e. mitiga; perniciosum enim Troianis esset, (sic scripsi e coniectura) si maturarent (sic Reg. et Voss. Burmanni, *maturent* Bern. 363 et editi) fugam h. e. accelerarent (*si accelerarent* Voss. et Reg., *accelerent* Bern.). Burmannus qui *nisi maturent* et *nisi accelerent* scribi iussit non est audiendus; nam Macrobbi verbis comparatis hanc esse Servii sententiam docemur: poeta enim si maturandi verbo ita esset usus ut idem significaret quod accelerare, perniciosam dixisset ventorum fugam futuram esse Troianis, quos servare volebat Neptunus. quae a Gellio mutuatus est Macrobbius de eo quem laudavi supra Georgicorum versu explicando, ea non est quod Servio cognita fuisse dicamus; at inspecta esse Gellii capita quae sunt X 11 et XVI 14 ab eo cui debentur quae ad Georg. I 260 Daniel e Leidensi edidit, inde facile conieceris, quod Gellium ille inter auctores suos nominavit. neque tamen certa ea coniectura. etenim interpolator cum verba Catonis, quae Gellius servavit, interpretamentis receptis corrupta habeat (conferantur quae Gellius laudavit 'qui multa simul incipit neque perficit, is festinat' cum interpolatoris testimonio 'Cato dicit.... festinare autem illos qui multa incipiunt eaque adnectendo nec terminando praepediant), cum Gellio tribuat quae eius non sunt et Nigidio det quae Gellii esse scimus, mihi quidem probabile videtur non tam ipsius Gellii librum ad manum eum habuisse, quam scholiastae ali-

cuius qui Gellio non satis accurate usus erat disputationem. cuius sententiae probabilitatem ne quis eo dicat infringi, quod Auli Gellii auctoritas ad Aen. VII 740 quoque, ubi Nolae urbis nomen Georg. II 213 a poeta e carmine suo derasum esse narratur, ad partes vocata sit, id additamentum non e Parisino 7929 sed e libris noviciis, quales sunt Bononiensis bybl. S. Salvatoris 90 et Parisinus 7965 (cf. nov. mus. rhen. XIV p. 548) petatum esse moneo. ad Aen. IV 390 et VIII 638 non Aulus Gellius, sed Cn. Gellius annalium scriptor nominatus est. ubi praeterea interpolatoris verba a Petro Daniele edita cum Gellianis consentiunt neque nominatus est Gellius, ibi, -cum et interpolatorem et Gellium antiquioribus Vergilii scholiastis usum esse sciamus, ex eodem utrumque fonte hausisse probabile est; conspirant autem inter se additamentum ad Aen. I 636 et Gell. IX 14, 9, ad Aen. II 436 et Gell. IX 12, 17, ad Aen. IV 327 et Gell. XII 14, ad Aen. VI 15 et Gell. VII 6, 7 sq., ad Aen. VIII 682 et Gell. XVI 16.

Sat. VI 8, 14—23 Servius ab eodem Avieno de Aen. VI 273 interrogatus de *vestibulum* vocis vi et repetit quae Gellius XVI 5 exposuit et alia quaedam addit, quae unde petita sint nescio. Servius ipse et ad versum de quo agitur et ad Aen. II 469 vestibulum dictum esse docet vel quod ianuam vestiat, vel quoniam Vestae consecratum sit, vel ab eo quod nemo illic stet quasi non stabulum, ut vesanus sit idem quod non sanus. inter quas originationes non est illa quam Gellius Sulpicium Apollinarem secutus probat, ut *ve* syllaba intentionem significet. eorum autem sententiam qui *ve* syllaba diminutionem quandam significari statuunt, quam Servius his verbis expressit ad Aen. VI 273 'alii dicunt ab eo quod nullus illic stet, in limine enim solus est transitus' Macrobius quoque commemoravit, cuius haec verba sunt 'alii consentientes vestibula eadem esse quae diximus in sensu tamen vocabuli dissentiunt: referunt enim non ad eos qui adveniunt, sed ad illos qui in domo commanent, quoniam illic numquam consistunt, sed solius transitus causa ad hunc locum veniunt exeundo sive redeundo.' cum non solum de re quae tractatur consentiant inter se Servius et Macrobius, sed duo etiam vocabula quae sunt *solus* et *transitus* communia habeant, eodem auctore usi esse videntur, quem a Macrobio apparet accuratius excerptum esse quam a Servio. interpolator Servii de vestibulo nusquam quod sciam dixit.

Sat. VI 9, 1—7 e Gellio (XVI 6) deprompta sunt neque quidquam his additum a Macrobio. Servius ipse de *bidens* vocabulo ad Aen. IV 57 (cf. ad

VI 39) ita disputat, ut eadem fere doceat, quae Gellius, qui et commentarios quosdam ad ius pontificium pertinentes et Iulii Hygini librum quartum de Vergilio exerpit. quamquam nihil est quod Servium haec praecepta, quae facile aliunde poterat cognoscere, e Gellii libro petiisse dicamus. interpolator Servii de bidentibus nihil habet.

Restat ut alteram quoque noni capitis partem Gellio (N. A. XVIII 5) Macrobius debere dicamus. agitur autem de versu qui est Georgicorum III 116, ad quem Servius satis habuit adnotasse [*equitem*] i. e. equum, nam pro equo rectorem posuit.

Ut breviter comprehendam quid hac commentationis meae parte demonstrari voluerim, cum eorum quae Macrobius Servium dicentem fecit, paucissimis exceptis adnotationibus, partim desint in ipsius Servii commentariis, partim dissentiant a Servii praeceptis, partim Gellio debeantur a Macrobio, ne cognita quidem fuisse Servii commenta Saturnaliorum scriptori non dubito pronuntiare. deinde ubi Servii interpolator cum Gellio et Macrobio consentiat, Macrobio cum non esse usum pro certo est, Gellio num usus sit admodum incertum, cum non uno nomine probabile sit, eum aut ex eodem quem Gellius habebat fonte aut ex scholiastae alicuius qui Gellii copiis usus erat libro sua hausisse. denique si quid consensus inter Servium ipsum et Gellium vel Macrobius deprehendimus id inde repetendum, quod ea quae Servius dixit ad eundem fontem redeunt e quo sua illi petiverunt.

II.

Ut eorum quae extremis tribus sexti Saturnaliorum libri capitibus continentur haud exiguum partem apud Servii interpolatorem quoque legi vidimus, ita in eiusdem adnotationibus haud pauca invenimus quae cum tertio Macrobii libro consentiant: quo quidem consensu maxime motus est Ribbeckius, ut pleniore Servio Macrobius usum esse diceret. itaque comparandus Macrobius et cum Servio et cum interpolatore, et quaerendum, utrum Servium secutus sit necne, et utrum interpolator e Macrobio an ex eodem ex quo Macrobius fonte sua hauserit.

Atque in primo tertii libri capite, cuius initium interiit (cf. Iani prolegg. p. XVIII sq.) Vettius Praetextatus exemplis ex Aeneidis carmine prolatis pri-

mum ostendit, Aeneam superis diis non sacrificare nisi antea fluminis aqua se abluerit, deinde cum inferis litandum sit satis actum videri docet, si quis aqua se asperserit. idem a Servio ipso ad duos Aeneidos versus adnotatum est. ad Aen. IV 635 *'spargere lymphā'* sacrificantes diis inferis aspergebantur aqua, ut (VI 230) *'spargens rore levi et ramo felicis olivae'*, superis abluebantur, ut (II 719) *'donec me flumine vivo abluero'*. modo autem inferis sacrificat, ut (IV 638) *'sacra Iovi Stygio'* et ad VI 230 *'spargens'* quia res aguntur infernae. in secundo Aeneas deos portaturus ait *'donec me flumine vivo abluero'*. hic enim erat mos, ut diximus supra. ad ipsa Aen. II 719 verba de hoc more nihil dixit Servius, ut *'supra'* illud ad IV 635 referam. de lege autem de qua et apud Macrobius et apud Servium agitur ne potuisse quidem esse dissensionem facile concedetur. itaque cum verba quibus Macrobius et Vergilii scholiasta utuntur nihil habeant inter se similitudinis, non est quod Servio Macrobius usum esse dicamus.

In capite secundo Praetextatus inducitur docens diligentissime ubique Vergilium cum omnium tum sacrificialium in primis verborum proprietatem observasse. primum disputat de Aeneidis versu qui est V 238 *'extaque salsos porriciam in fluctus'*, ubi iam ab antiquis criticis dubitatum est utrum *'proiciam'* an *'porriciam'* Vergilius scripserit. ac Praetextatus quidem vel potius is quem Macrobius excripsit *'porriciam'* a Vergilio profectum esse putat, cum Veranio teste exta porriciantur i. e. dentur 'in altaria aramve focumve eove quo exta dari debeant,' ut hoc loco mare pro ara et foco accipiendum sit. aliter sensit Servius, qui *'proiciam'* Vergilium scripsisse tradidit, quod exta proicerentur in fluctus, aris porricerentur. neque tamen Servius alteram scripturam ignorabat, addit enim 'nisi forte dicamus etiam fluctibus offerri. quod si est, *'porriciam'* legendum.' Servii auctoritatem Macrobius non esse secutum in hac iudicii diversitate nemo non pro certo habebit, sed probabile videtur Servio eum Vergilii interpretem quem Macrobius transcripsit non ignotum fuisse. ceterum quae ad porriciendi verbi vim explicandam ab interpolatore adiecta sunt [i. e. porro *'proiciam'*] e Festo Pauli p. 219 M. petita videntur.

Sat. III 2, 6 exponitur *'voti reum'* dici qui suscepto voto se numinibus obliget, damnatum autem qui promissa iam solvat, de qua re Eustathius in prima tertii libri parte quae nunc deperdita est docte disputaverat, ut hoc loco Praetextatus tantum summam eius disputationis repetiisse videatur. e scholiis nostris quae Servio vulgo tribuuntur ea quae infra posui ad hanc quaestionem

pertinent: ad Aen. V 237 '*voti reus*] debitor, unde vota solventes dicimus absolutos. inde est Ecl. V 80 *damnabis tu quoque votis* i. e. quasi reos facies.' (verba quae sunt 'inde est — facies' Burmannus non debet unci includere, nam Servii sunt.) ad Aen. IV 699 ['potest accipi *Stygioque caput damnaverat Orco*, ut Didonem voto liberaret, quod semper omnes optant ut sine cruciatu moriantur, nam subiunxit *hunc ego Diti sacrum iussa fero teque isto corpore solvo* i. e. libero, vel illud ab Orco (sic editio Danielis, scribendum fortasse 'vel illud caput voto') nondum liberaverat, cum illa devotum crinem adhuc retinens inter reos esset. ergo cuiuscumque debiti i. e. reatus damnatio finem facit. *damnare* autem est damno afficere i. e. debito liberare. ideo et cum vota suscipimus rei voti dicimur donec consequamur beneficium et donec condemnemur i. e. promissa solvamus, ut *damnabis tu quoque votis*. et bene poeta non ait illam damnaverat, sed caput ipsum unde crinis fuerat auferendus.'] ad Ecl. V 80 '*damnabis tu quoque votis*] i. e. cum deus praestare aliqua hominibus coeperis obnoxios tibi eos facies ad vota solvenda, quae antequam solvantur obligatos et quasi damnatos homines tenent.' quae his addita sunt in editionibus 'alii *damnabis* alligabis vel absolves, utrumque enim sensum habet verbum damno; vel *damnabis* reos voti facies' non sunt petita e Danielis codice Lemovicensi. in his scholiis cum librorum memoria Servii esse testetur ea quae ad Aen. V 237 et Ecl. V 80 adnotata sunt, Servium recte statuimus docuisse, eum qui votum susceperit et voti reum et voti damnatum dici, contra qui votum solvat voti absolutum, itaque Macrobius reus voti qui dicatur eodem modo explicare quo Servium, aliter vero sentire de damnatus participii significatione. quae ad Aen. IV 699 Petrus Daniel e libro suo quem Bernensem 172 esse conicio edidit, quoniam consentiunt cum Praetextati praeceptis, ea usui fore suspicor si quis deperditam Eustathii de hac re disputationem velit reconcinnare; nam Servii interpolatorem et Macrobius saepe ex eisdem fontibus sua deprompsisse videbimus.

Sat. III 2, 7 sqq. Praetextatus dicit eum qui deos precetur non exaudiri nisi aras tangat. inde Varronem rer. divinar. V docuisse, aras primum asas dictas, quod teneri eas a precantibus necessarium esset. ansis autem teneri solere vasa. commutatione ergo litterarum aras dici coeptas, ut Valesios et Fusios dictos prius nunc Valerios et Furios dici. eadem fere leguntur apud Servii interpolatorem qui ad Aen. IV 219 haec habet '*arasque tenentem*] veteres *asas* dicebant, postea immutata littera *s* in *r* *aras* dixerunt sicut Valesios

Valerios, Fusios Furios. quod Varro libro quinto rerum divinarum plenius narrat. necesse enim erat aras (omittit hanc vocem Danielis editio) a sacrificantibus teneri, quod si non fieret, diis sacrificatio grata non esset. quod plenius intellegi voluit, gratum hoc esse numinibus, subiungendo *arasque tenentem audiit omnipotens.* aliter de arae nomine derivando Servius iudicavit,¹⁾ qui ad Aen. II 515 postquam dixit aras inferorum tantum esse haec adnotavit 'ara autem dicitur a precibus quas Graeci ἀράς dicunt, unde contra imprecatio *κατάρα* dicitur.' itaque de arae vocis originatione Servium dissentire videmus a Macrobio, qui Varronem sequitur. interpolatorem autem Servii Macrobbii librum ad manum habuisse non est quidem quod negetur, neque tamen quemquam proferre posse puto quibus eandem utrumque auctoritatem secutum esse contendens refellar. ceterum inepte verba quae sunt 'necesse enim — non esset' in editionibus Varroni tributa sunt.

Sat. III 2, 10—16 vitulari idem esse quod voce laetari vel Graecorum *παυκίλειν*, et Vitulam vocari deam quae laetitiae praesit, Praetextatus veterum scriptorum placita repetens exponit, ut recte intellegantur Vergilii versus qui sunt Aen. VI 657 et Ecl. III 77. e quibus nihil protulit Servius qui ad Aeneidis versum adnotavit '*Paeana canentes*] proprie Apollinis laudes, quod nunc congruit propter lauri nemus, abusive omnium deorum. sicut orgia proprie Liberi, abusive omnium deorum sacra.' et ad Ecl. III 77 '*cum faciam vitula*] cum sacrificavero. et figurate *faciam vitula* ait, ut *faciam thure*, ut *faciam agna*. Horatius *seu poscat agna sive malit haedo*. dicitur autem hoc sacrificium ambarvale, quod arva ambiat victima.' si ad tertium Bucolicorum carmen interpolatum haberemus Servii exemplar, ad vers. 77 fortasse eadem legeremus quae apud Macrobbium extant. Servio ipsi non debere Macrobbium quae de vitulatione et Vitula dea docuit pro certo licet affirmare.

In extremo capite secundo Praetextatus dicit, pontificem ubique a Vergilio Aeneam induci inde quoque cognosci, quod Aen. I 373 haec eius verba sint *et vacet annalis nostrorum audire laborum*, nam pontificis maximi esse annales conficere, qui inde sint maximi appellati. habet quidem eadem interpolator Servii ad Aen. I 373, sed aliis verbis expressit. postquam enim accurate exposuit qua ratione confici solerent annales maximi — quae non sunt

1) quod ad Aen. VI 124 Servius dixit deos rogasse maiores ararum ansas tenentes, inde non consequitur Varronis de arae vocis origine sententiam eum cognitam habuisse.

apud Macrobius — sic pergit 'eosque (annuos commentarios) a pontificibus maximis, a quibus fiebant, annales maximos appellarunt, unde quidam ideo dictum ab Aenea *annales* tradunt, quod et ipse religiosus sit et a poeta tum pontifex inducatur.' Servius ipse inter historias et annales quid sit discriminis ad illum versum explicat nec quidquam dicit de Aenea pontifice, ut Servio non usum esse Macrobius adpareat. interpolator autem eundem quem Macrobius auctorem habuisse videtur, sed plura digna iudicasse quae inde excriberentur, quam Macrobius.

In capite tertio quaerentem facit Macrobius Praetextatum, quid sacrum quid profanum quid sanctum quid religiosum sit et num Vergilius his vocibus ita usus esse videatur, ut proprium earum significatum observaret. ac sacrum quid sit Praetextatus Trebatium secutus explicat quem in primo de religionibus libro dixisse refert, sacrum esse quidquid sit quod deorum habeatur. cuius definitionis memorem Vergilium Praetextatus monet, ubicunque sacrum aliquid dixerit, cui deo sacrum esset significasse. cum his non inepte comparantur quae Servii interpolator ad Aen. IV 638 habet 'sacrum est quod ad deos pertinet, profanum quod ad homines' et ad Aen. VIII 85 'sed sciendum, sacrum proprie esse quod ad deos pertinet,' qui duo versus inter illos apud Macrobius laudati sunt, quibus Vergilius sacer adiectivi vim propriam diligenter observasse videatur. conferantur etiam quae ad Ecl. VII 31, Aen. III 73, Aen. X 419 Daniel e suis codicibus Servianis scholiis addidit. Trebatii verba a Macrobio prolata utrum cognita fuerint interpolatori necne nolo discernere, quamquam si usus esset Macrobius libro accuratius eum Trebatii testimonium transcripturum fuisse puto. apud Servium ipsum nihil inveni, quo Macrobius hoc loco eius commenta inspexisse probaretur: interpretatur enim sacrum ita ut idem id esse dicat quod sacratum alicui deo (cf. ad Aen. VI 484 et XI 719) vel idem quod venerabile aut execrabile. (cf. ad Aen. VI 109, I 632, VII 608, VIII 59, III 56, VI 573, VIII 345.)

De profanus adiectivi significatione haec sunt Praetextati verba 'profanum omnes paene consentiunt id esse quod extra fanaticam causam sit, quasi porro a fano et a religione secretum. cuius significatus exemplum executus est, cum de luco et aditu inferorum sacro utroque loqueretur (Aen. VI 258) *procul, o procul este profani, conclamat vates, totoque absistite luco.* eo accedit quod Trebatius profanum id proprie dici ait quod ex religioso vel sacro in hominum usum proprietatemque conversum est, quod apertissime poeta servavit, cum ait

(Aen. XII 777) *Faune, precor, miserere, inquit, tuque optima ferrum terra tene, colui vestros si semper honores, quos contra Aeneadae bello fecere profanos.* dixerat enim (770) *sed stirpem Teuceri nullo discrimine sacrum sustulerant*, unde ostendit proprie profanatum, quod ex sacro promiscuum humanis actibus commodatum est. Servius ipse ad eos versus de quibus explicandis agitur nihil dicit nisi (ad VI 258) '*profani*] qui non estis initiati.' interpolator autem ad Aen. XII 779 haec habet '*bello fecere profanos*] profanum proprie dicitur quod ex religiosa re in hominum usum convertitur, ut hic plenissime ostenditur. dicens enim Turnus *colui vestros si semper honores, quos contra Aeneadae bello fecere profanos* ostendit (e coniectura inserui) et sibi religiosam fuisse arborem et a Troianis in usum communem fuisse praesumptam (sic Paris. 7929, *consumptam* editiones). nam ex sua persona poeta ait *forte sacer Fauno foliis oleaster amaris hic steterat, nautis olim venerabile lignum* et subiunxit *sed stirpem Teuceri nullo discrimine sacrum sustulerant.* at postea dicendo *bello fecere profanos* docuit profanum esse, quod a religione in usum hominum transiit. sacro profanum contrarium, ut festo profestum, fasto nefastum. ergo non omne quod sacrum non sit profanum, sed quod sacrum fuerit et desierit. cf. ad Ecl. VII 31 extr. quamvis magna sit inter Macrobiani et interpolatoris verba similitudo, tamen neque Macrobius ab interpolatore, neque interpolatorem a Macrobio transcriptum esse dixerim. etenim si Macrobius interpolatoris scholion habuisset ne ipse quidem nominasset Trebatium; Macrobio autem sua debere interpolatorem ideo non est probabile, quod huius disputatio illa et plenior est multo et elegantior. quod cum ita sit ex eodem utrumque fonte hausisse non dubito statuere; cuius quidem fontis sinceritatem magis servasse dico interpolatorem, nisi quod Trebatii nomen omiserit.

Ea quoque quae III 3, 5 sqq. Praetextatus dicit integra repetenda esse duco. 'sanctum est, ut idem Trebatius libro decimo Religionum refert, interdum idem quod sacrum idemque quod religiosum, interdum aliud, hoc est nec sacrum nec religiosum, est. quod ad secundam speciem pertinet (Aen. XII 648) *sancta ad vos anima atque istius inscia culpa descendam.* non enim sacro aut religioso eius anima tenebatur, quam sanctam, hoc est incorruptam, voluit ostendere, ut in illo quoque (Aen. XI 158) *tuque, o sanctissima coniunx, felix morte tua.* in quo castitatis honorem incorruptae uxoris amplexus est: unde et sanctae leges quae non debeant poenae sanctione corrumpi. quod autem ad priorem speciei definitionem de sancto attinet, id est ut non aliud sit quam

sacrum aut religiosum: (Aen. II 682) *ecce levis summo de vertice visus Iuli fundere lumen apex et paulo post nos pavidi trepidare metu crinemque flagrantem excutere et sanctos restinguere fontibus ignes.* hic enim sanctos ac si sacros accipiemus, quia divinitus contigerunt. item (Aen. VI 65) *tuque, o sanctissima vates praescia venturi* non aliud nisi sacram vocat, quam videlicet vatem et deo plenam et sacerdotem. ad Aen. XII 648, XI 158, VI 65 Servius ipse nihil adnotavit, Aen. II 686 si Burmanni libris fides est *sacros* legit. ex interpolatoris scholiis ad hanc quaestionem pertinent quae infra scripsi. ad Aen. XII 648 [*sancta ad vos anima*] quae differentia sancti sit superius dictum est; hic *sancta* incorrupta accipiendum est, neque enim sacro aut religioso eius anima tenebatur. ad Aen. XI 158 [*tuque o sanctissima coniunx*] sanctum non semper sacrum neque religiosum est, ut hic ubi sanctissima incorruptae castitatis significat, unde et sanctae leges appellantur, quae neque corruptae sunt neque corrumpi possunt. ad Aen. II 686 *sane sanctum est interdum non idem quod sacrum, neque idem quod religiosum, interdum non aliud quam sacrum.* hic ergo sanctos sacros accipiemus, quippe quo loco auspicia fiant (*fierent Daniel*), sicut ex Anchisae persona ostenditur cum dicit *oculos ad sidera lactus extulit et da deinde augurium, pater, atque haec omnia firma.* his quoque locis Servii interpolatorem, etiamsi quae simillima sint Macrobianis proferat, Saturnalibus usum esse confidenter nego. nam et sanctae leges quae dicerentur et Aen. II 686 *sancti ignes* cur eidem essent qui sacri, aliter explicuit quam Praetextatus apud Macrobius. Macrobio autem interpolatoris scholion ignotum fuisse eo demonstratur, quod hic Trebatium non nominatim laudavit. eundem uterque auctorem habuisse videntur, cuius plenior de versibus illis disputationem in brevius contrahentes non eadem in suas chartas transcripserunt, sed quod quisque ad poetae verba intellegenda aptum esse iudicabat.

Sat. III 3, 8 sq. Vergilius num Aen. VIII 579 *religio* vocis proprietatem expresserit quaeritur. laudatur primum a Praetextato Servii Sulpicii sententia, qui tradidit *religionem esse dictam quae propter sanctitatem aliquam remota ac seposita a nobis esset, quasi a relinquendo dicta ut a carendo caerimonia.* videntur haec verba esse Servii Sulpicii, cui Rufo cognomen erat, hominis et iuris peritissimi et eloquentissimi, quem a Cicerone magni aestimatum esse scimus. (conferantur quae Piderit in indice ad Ciceronis Brutum de eo congescit.) Gellius autem N. A. IV 9, 8 cum Masurium Sabinum sententiae illius auctorem laudet, Meursius aut in Gellio aut in Macrobio mendum

inesse coniecit. sed haud scio an dissensio illa quae est inter Gellii et Macrobbii testimonia sic probabiliter expediatur, ut Masurius Sabinus Servium Sulpicium excripsis neque nominasse dicatur, quo factum esse suspicor ut ipsius Masurii verba Gellius laudare sibi videretur. contra is quem Macrobius secutus est aut ipsius Sulpicii librum ad manum habebat aut eius hominis testimonio utebatur, qui religio vocem a Sulpicio ita explicatam esse rettulit. verum utcumque haec res sese habet neque a Servio ipso neque ab interpolatore Sulpicii de religionis voce sententiam ad Vergilii versus qui sunt Aen. VIII 597 sqq. interpretandos adhibitam videmus. contra quae III 3, 10—12 dicta sunt in iis redeunt quae interpolator Servianis scholiis ad Georg. I 269 sq. addidit. primum quod Pompei Festi (p. 289 M.) adfertur a Praetextato testimonium 'religiosi sunt qui facienda et vitanda discernunt' id multo accuratius ab interpolatore servatum est 'religiosi enim esse dicuntur qui faciendarum praetermittendarumque (*praemittendarumque* Leidensis) rerum divinarum secundum morem civitatis delectum habent nec se superstitionibus implicant.' deinde Praetextatus *rivos deducere* nihil aliud esse dicit quam detergere. 'nam' inquit 'festis diebus rivos veteres sordidatos detergere licet, novos fodere non licet.' Servius ipse *deducere* aliter explicavit his verbis '*deducere*] i. e. siccare, nam inrigare inducere est' et ad 272 'de inrigatione vero nihil ad hunc pertinet locum, quia *deducere* ut diximus siccare significat.' at interpolator ad versum qui est 272 eandem quidem quam Praetextatus sententiam protulit, sed multo copiosius multoque doctius disputavit, haec enim eius verba 'sed qui disciplinas pontificum interius agnoverunt die (*a die* Leidensis) festo sine piaculo dicunt posse fieri quae supra terram sunt, vel quae ommissa nocent, vel quae ad honorem deorum pertinent, et quidquid fieri sine institutione novi operis potest, ut rivorum inductionem sic accipiamus, per fossam vel pratum purgatum deducere i. e. emittere, quoniam cautum in libris sacris est: feriis denicalibus (*denegalibus* Leidensis) aquam in pratum ducere nisi legitimam non licet, ceteris feriis omnes aquas licet deducere. ergo hic, ut aliquibus videtur, *deducere* purgare est et sordes emittere quae praecludant aquam, ideoque a pontificibus ut novum fieri non permittitur feriis, ita vetus purgari permittitur. alii hoc secundum augurale ius (*cuius* Leidensis) dictum tradunt, quod etiam in bello observetur, ne novum negotium incipiatur. ergo rivos deducere non est novum negotium et potest hoc ad illud referri (113) *quique paludis collectum humorem bibula deducit arena.* sane quae feriae a quo genere hominum vel quibus diebus observentur, vel

quae festis diebus fieri permissa sint, si quis scire desideret libros pontificales legat. quod 11 et 12 Praetextatus in transcurso notavit, diebus festis licere oves lavare scabiei curandae causa, non licere ut lana purgetur (cf. Sat. I 16, 12) neque apud Servium neque apud interpolatorem legitur. quoniam quae 8—10 apud Macrobius Praetextatus disputat, etsi non ad unum tantum Vergilii versum enarrandum pertineant, cohaerent tamen inter se artissime, omnia ex eodem fonte petita esse conicio. qui non fuit Servii commentarius, sed eius grammatici expositio, quam interpolator quoque transcripsit, qui omisit quidem Servii Sulpicii testimonium, reliqua vero minus circumcidit quam Macrobius.

In capite quarto exponit Praetextatus Varronis testimoniis laudatis delubrum quid sit et ita semper Vergilium ea voce usum esse, ut Varronis placitis obsequeretur. ac refert Praetextatus Varronem rerum divinarum libro octavo (sexto haec tribuenda esse Merkelius prolegg. ad Ovid. Fast. p. 123 haud improbabiler coniecit) dicere 'delubrum alios aestimare in quo praeter aedem sit area adsumpta deum causa, ut in circo Flaminio Iovis Statoris: alios in quo loco dei simulachrum dedicatum sit' et adiecisse 'sicut locum in quo figerent candelam candelabrum appellatum, ita in quo deum ponerent nominatum delubrum.' quarum sententiarum alteram Praetextatus dicit Vergilium secutum esse Aen. II 225 et 248, ut aut proprie deorum nomina aut quae dis accommodarentur insereret et simulachrum nominaret. Servium ante omnia monendum est haec Varronis praecepta non habuisse cognita. aut enim delubrum dici ait (ad Aen. II 225) quod uno tecto plura complectatur numina, quia uno tecto diluatur (fortasse *deluatur*) ut Capitolium in quo sint Minerva Iuppiter Iuno, aut locum ante templum ubi aqua currat, a diluendo (fortasse *deluendo*): quarum explicationum altera in Cassellano et Fuldensi qui nunc Parisinus est 1750 Cincio (*Cinchius* Parisinus) tribuitur. eadem repetit Servius ad Aen. IV 56: quamquam alteram explicationem paulo arctioribus finibus circumscribit cum delubrum dictum esse docet propter lacum in quo manus abluantur, et tertiam addit originationem, a libro i. e. cortice delubrum vocatum esse simulacrum dei e ligno raso factum. haec sunt Servii ipsius, quibus Macrobius non esse usum nemo dubitabit. his autem Servii scholiis e codicibus suis Daniel haud pauca addidit, quae cum Macrobianis mirifice consentiunt. atque ad Aen. II 225 e Fuldensi qui hodie est Cassellanus in usum Petri Danielis Marcus Verserus et Casp. Schoppius haec excipserunt (Cassellani quaternio nonus quo continebantur commenta ad

Aen. II 104—243 interiit) 'Varro autem rerum divinarum libro XXVII delubrum esse dicit aut ubi plura numina sub uno tecto sunt, ut Capitolium, aut ubi praeter aedem area sit adsumpta deum causa, ut in circo maximo Iovis Statoris (*Iovi Statori* codex, correxi e Macrobio), aut in quo loco dei dicatum sit simulacrum, ut, sicut locum (*sicut locum* e coniectura inserui) in quo figunt candelam candelabrum appellant, sic in quo deum ponant delubrum dicant. ergo hic cum dicit *delubra ad summa dracones* ut esset manifestatum subtevit dei simulacrum, adiecit enim *saevaeque petunt Tritonidis arcem*; nec praetermisit, quin dei nomen adderet dicens *sub pedibusque deae*, ne sine ratione delubri nomen intulisse videretur. Masurius Sabinus "delubrum effigies a delibratione corticis, nam antiqui felicium arborum ramos cortice detracto in effigies deorum formabant, unde Graeci *ξόανον* dicunt." alii delubrum dicunt templum ab eo quod nulli iunctum aedificio pluvia diluatur.' quae priusquam cum Macrobiis verbis accurate comparentur, semidocti alicuius librarii opera factum esse moneo, ut originatio illa, quam priore loco Servius protulit, inter eas repeteretur quas Varro laudavisse traditur. nam Macrobius duas tantum a Varrone de delubri voce sententias commemoratas esse docet, et interpolatorem ipsum *sint* pro *sunt* (cf. *sit adsumpta* et *dicatum sit*) et in *Capitolio* pro *Capitolium* scripturum fuisse puto. comparantes autem Macrobius cum interpolatore primum non convenire inter eos animadvertimus, e quo divinarum rerum libro petita sint Varronis testimonia, cum Macrobius octavum nominet, interpolator vicesimum septimum. apud Macrobius quidem ut octavus nominetur pro sexto, in quo de aedibus sacris Varronem dixisse scimus (cf. *Maer. Sat. I 8, 1*), librorum negligentia effectum esse facile concedes. at VI numerum ita corruptum esse ut XXVII evaderet, quem apud interpolatorem habemus, non est probabile. ita potius statuendum videtur, ut XXXI scripsisse dicatur interpolator, qui numerus est sexti rerum divinarum libri, si omnes antiquitatum libri numerantur. suspicor in eo libro, quem et Macrobius et interpolator excripsit, fuisse 'Varro libro XXXI antiquitatum, qui est VI rerum divinarum,' unde Macrobius dedit 'Varro libro sexto rerum divinarum,' parum accurate interpolator 'Varro rerum divinarum libro XXXI.' ceterum quod hac ipsa numeri differentia probari omnes intellegunt, neque Macrobius usum esse interpolatore neque interpolatorem Macrobio, sed eundem eos fontem habuisse, id inde quoque probabiliter concluditur, quod, etsi neuter diligenter auctorem illum excripsit, interpolator tamen multo accuratius demonstravit, qua ratione

Vergilius assecutus esset, ut ad Varronis de delubri vocis significatione praeceptum quam proxime se applicaret: ut ex interpolatoris verbis hoc modo restituens eius quem illi sequebantur disputationem non multum videar a vero aberrare: 'ne sine ratione delubri nomen intulisse videretur, non praetermisit, quin dei nomen adderet dicens *sacraeque petunt Tritonidis arcem*, et ut esset manifestatum dei simulacrum subtexit *sub pedibusque deae clipeique sub orbe teguntur*.' reliquum est ut Masurii Sabini verba ab interpolatore laudata esse moneam, quae non habeat Macrobius. Masurium autem a Verrio Flacco fortasse sua mutuatum esse Pauli glossa comparata probatur, quae haec est (p. 73 M.) 'delubrum dicebant fustem delibratum, hoc est decorticatum, quem venerabantur pro deo.' cf. Pseudo-Asconius in divinationem 3. — quod ad Aen. II 225 ab interpolatore eum quem sequerentur auctorem accuratius transcriptum esse dixi quam a Macrobio id magis etiam pertinet ad ea quae de quarti Aeneidis libri versu 56 enarrando disputaverunt. atque Macrobbii quidem verba haec sunt 'illam vero opinionem de area, quam Varro praedixerat, non omisit: *principio delubra adeunt pacemque per aras exquirunt* et mox *ante ora deum pingues spatiantur ad aras*. quid enim est *spatiantur* quam spatio lati itineris obambulat? quod adiciendo ante aras ostendit aream adsumptam deorum causa. ita suo more velut aliud agendo inplet archana.' interpolatoris verba e Bernensi 172 petiit Petrus Daniel, cuius libri scripturas diligenter enotatas communicavit mecum Hermannus Hagen. eiusdem humanitati debeo, quod Bernensis 165 quoque testimonia adferre possum. cum his autem libris Ambrosianus S. 83 part. sup. (cf. mus. Rhen. XIV p. 542) ita conspirat, ut Bernensem 172 in contextu sequatur, alterius scripturas in margine habeat: qua re Ambrosianum in bibliotheca Petri Danielis scriptum esse, recte me coniecisse probatur (cf. mus. Rhen. I. I.). addidit autem interpolator Servii scholio haec 'sane in secundo libro de singulis speciebus delubri iuxta (*secundum* Ambr.) Varronem relatum est, in quibus est species delubri talis, ut praeter aedem (*eadem* Bern. 165) area sit adsumpta deum causa i. e. spatia relinquuntur iuxta aras ministerii causa ad sacrificia peragenda. huius moris hic meminisse eum accipere debemus *principio delubra adeunt*. atque (sic Daniel, *exque* Bern. 172, *exquae* Bern. 165, *atqui* Ambr., *ex quo* con. Hagen) quia *delubra* quasi solum nomen sine (*absque* Bern. 165) dei significato (*significatione* Bern. 165 et margo Ambrosiani) posuerat, voluit per *aras* expungere (*explere* Bern. 165 et margo Ambrosiani. cf. Oehler ad Tert. de cor. 1) divini nominis

causam, licet in continuatione (*consequentibus* Bern. 165 et margo Ambrosiani) non tam dei fecerit mentionem quam proprie deorum quorundam (om. Bern. 172) nomina intulerit, et quidem cum sacrificacionis gratia (*causa* Ambr.) illis versibus (*dicendo* add. Bern. 165) *legiferae Cereri* usque *ingalia curae*: nec non (*et* add. Bern. 165) *arae* (coni. Burmannus, *arae* libri) licet oblique attamen manifeste (delendum censet Hagen) meminit (coni. Hagen. *it* Bern. 172, om. Bern. 165 et Ambr.) *aut ante ora deum pingues spatiatur ad aras*, quid enim est *spatiatur* quam spatio lati (*tali* Ambr.) loci obambulat? verba quae secuntur corrupta sunt: Bernensis 172 habet *adeunt* autem proprie dixit, ad maiores enim qui accedit ait soanori (... *oneri*... Ambr.) signum, quae emendanda esse censet Hagen scribendo *adit. delubrum*] *ξόανον* i. e. signum, cui coniecturae non dubito album calculum adicere. antea suspicatus eram *oraculum* vocem latere in corrupto illo *soanori* et restituendum esse fortasse 'apud maiores enim qui accedit ad deos oraculi petendi causa adire oraculum dicebatur.' cf. Aen. IV 63 sqq. et VII 81 sq.

Sat. III 4, 6 sqq. Macrobius Nigidii et Cornelii Labeonis, Varronis, Cassii Heminae, Hygini de dis penatibus sententias collegit easque a Vergilio diligenter observatas esse docuit. Macrobii verba nolo hoc loco repetere, sed interpolatoris adnotationes ad Aen. I 378 et II 269, quibus eadem fere continentur, e Cassellano codice aliquot locis emendatas adponam: ad Aen. I 378 'sane de diis penatibus licet varias opiniones secutus sit Vergilius omnes tamen diversis locis complexus est; nam alii, ut Nigidius et Labeo, deos penates Aeneae Neptunum et Apollinem tradunt, quorum mentio fit *taurum Neptuno, taurum tibi pulcher Apollo* (cf. interpol. ad A. III 119 et II 325). Varro deos penates quaedam sigilla lignea vel marmorea ab Aenea in Italiam dicit advecta, cuius rei ita Vergilius meminit *effigies sacrae divum Phrygiaeque penates, quos mecum a Troia mediisque ex ignibus urbis extuleram*. idem Varro hos deos Dardanum ex Samothracia in Phrygiam, de Phrygia Aeneam in Italiam memorat portavisse (cf. interpol. ad Aen. II 325 et III 148). alii autem, ut Cassius Hemina, dicunt deos penates a Samothracibus (*ex Samothraceica* cod. Cassell.) appellatos *θεοὺς μεγάλους* (*μεγαλοὺς* cod.), *θεοὺς δυνατοὺς*, *θεοὺς χρηστοὺς* (*χρηστοὶ* cod.), quorum diversis locis ita meminit: *natoque penatibus et magnis dis* hoc est *θεοὺς μεγάλους* (*μεγαλοὺς* cod.) et iterum *Iunonis magnae primum*. et *dominantem potentem τοὺς δυνατοὺς. et bona Iuno τοὺς χρηστοὺς*. ecce ergo diversis locis omnia tria complexus, quae omnia suis locis dicentur.

ad Aen. II 296 'sed in primo libro dictum, quos deos penates ab Aenea ad-
 vectos diversorum opinio tradiderit, quod etiam singulis locis, ubi de pena-
 tibus varias opiniones poeta secutus dixerit, notatum invenitur. hic ergo quae-
 ritur, utrum Vesta de numero penatium sit, an comes eorum accipiatur, quod
 cum consules et praetores sive dictator abeunt magistratu Lavini sacra pena-
 tibus simul et Vestae faciunt (cf. interpol. ad Aen. III 12), unde Vergilius,
 cum praemisisset *sacra suosque e. q. s.*, adiecit *et manibus vittas e. q. s.* sed
potentem potest ad illud accipi *θεὸς δυνατός*, sicut vocari penates dictum
 est. nonnulli tamen penates esse dixerunt per quos penitus spiramus et corpus
 habemus et animi rationes possidemus: eos autem esse Iovem aethera medium,
 Iunonem imum aera cum terra, summum aetheris cacumen Minervam, quos
 Tarquinius Demarati Corinthii filius, Samothracicis religionibus mystice inbutus,
 uno templo et sub eodem tecto coniunxit. his addidit et Mercurium sermonum
 deum.*) hos Vergilius *θεὸς μέγλων* ut *Iunonis magnae primum prece numen
 adora*, *θεὸς δυνατός* ut *dominamque potentem*, *θεὸς χρηστός* ut *et bona
 Iuno*, quae propter admonitionem suis locis notata sunt.' tria sunt quibus diffe-
 rant inter se haec scholia et Macrobiani verba. primum enim quod Varronem
 docuisse refert interpolator, penates quaedam sigilla lignea esse vel mar-
 morea, Macrobius omisit, qui ipse Hygini testimonium, quo *θεὸς πατρώων*
 penates vocatos esse docemur, solus servavit. deinde Macrobius § 8 fuisse nar-
 rat qui dicerent penates esse 'per quos penitus spirarem, per quos rationem
 animi possideremus,' interpolator 'per quos penitus spirarem et corpus habe-
 remus et animi rationes possideremus.' et corpora habere homines per penates,
 ne putaveris de suo addidisse interpolatorem. nam cum tres dei dicantur esse
 penates, tria consentaneum est ostendi quae iis debeantur: Iovi, medio aetheri,
 quod spirem, Iunoni, imo aeri et terrae, quod corpus habeamus, Minervae,
 summo aetheris cacumini, quod animi rationes possideamus. neque illud negle-
 gendum, quod Macrobius § 11 consules praetores dictatores adeuntes magistra-
 tum Lavini penatibus simul et Vestae sacra facere tradidit, interpolator abe-

*) verba quae sunt 'his addidit et Mercurium sermonum deum' ipsius interpolatoris
 esse iudico, nam Mercurio quoque templum Capitolinum dedicatum fuisse non est traditum.
 cum Servius duobus locis (ad Aen. III 12 et VIII 679) Mercurium in magnorum deorum
 numero habitum esse dixerit, non dubito quin ad eum verba illa referri voluerit interpolator,
 qui Servium, cuius commentarios amplificaret, non putabat opus esse nominari.

untes magistratu; quamquam proclivis est suspicio eum 'cum.... adeunt magistratum' scripsisse. itaque haec quoque de penatibus testimonia probabiliter videor statuere ex eodem Macrobius et interpolatorem fonte deprompsisse, ex antiquioris cuiusdam interpretis dico commentario, qui uno loco veterum scriptorum de penatibus dis sententias comprehenderat, ne in singulis Vergilii versibus, quibus penates commemorantur, enarrandis omnes repetendae essent, sed ea sola significanda, quam quoque versu poeta secutus esset (cf. ad Aen. I 378, II 296, III 119). inter Serviana autem commenta quibus penatum mentio fit (ad Aen. III 12, VIII 679, II 514) et Macrobii verba ne minima quidem intercedit similitudo.

III 5, 1—4 agitur de hostiarum generibus, quae Trebatius libro primo de religionibus duo esse docuerit: unum in quo voluntas dei per exta disquireretur, alterum in quo sola anima deo sacraretur. deinde quibus versibus hanc Trebatii sententiam Vergilius secutus sit ostenditur. animalis hostia quae sit exponit quidem Servius ad Aen. III 231, sed ita ut a Trebatii praecepto dissentiat; dicit enim animale esse hostiam quae tantum immoletur. reliquorum quae sunt apud Macrobius ne levissimum quidem vestigium in ipsius Servii commentariis adparet. sed redeunt Macrobii verba apud interpolatorem ad Aen. IV 56 et II 118; quamquam is neque Trebatium nominavit et quae Macrobius § 3 de persolvendi significatione docuit omisit. quam ob rem Macrobii verba ab interpolatore transcripta esse posset defendi, non potest probari, Macrobius sua debere interpolatori.

III 5, 5 Macrobius hostias quae numquam domitae aut iugo subditae essent iniuges vocatas esse dicit. de hac re neque apud Servium ipsum, qui ad Aen. VI 38 *intactus* per *indomitus* explicuisse satis habet, neque apud interpolatorem quidquam legitur. illud quoque quod § 6 Macrobius dicit Veranium in quaestionibus pontificalibus protulisse, *eximius* adiectivum Georg. IV 538 et 550 non esse poeticum *ἐπίθετον* sed sacerdotale nomen, et in Servii commentario et in Danielis additamentis desideratur: quae res inde fortasse explicanda, quod in Georg. I 279, ut supra dixi, desinit codex Lemovicensis.

III 5, 7 exponit Macrobius quae sit ambarvalis hostia Pompei Festi auctoritatem laudans: eius hostiae mentionem fecisse Vergilium Ecl. V 74 sq. ad hunc versum enarrandum Servius nihil adnotavit nisi similem esse Ecl. III 77 *cum faciam vitula pro frugibus*, ad quem haec habemus adnotata 'dicitur autem hoc sacrificium ambarvale, quod arva ambiat victima. hinc et ipse in

Georgicis (I 345) *terque novas circum felix eat hostia frugis.* Servio Macro-
bium non esse usum certum est, cum ille neque Pompeium Festum laudet
auctorem neque ad Ecl. V 74 ambarvale sacrificium quod sit explicet, sed ad
III 77. contra quod interpolator Serviano scholio ad Ecl. V 75 addidit *lustrare*
hic circumire, dicitur enim ambarvale sacrificium' id aut ex ipsius Macro-
bii aut ex eius quem Macrobius excipit libro potest petatum esse.

III 5, 8 Macrobius sacrificantes aestimasse refert, hostiam quae vehe-
menter reluctaretur deo invito sacrificari, quae stetisset oblata bene volenti
dari: ideo dixisse Vergilium Georg. II 395 *et ductus cornu stabit sacer hircus*
ad aras et Aen. IX 627 *et statuam ante aras aurata fronte iuvenum.* ad hos
versus enarrandos Servium non potuisse non idem proferre quod Macrobius,
consentaneum est, sed verba Servii diversa sunt a Macrobianis. interpolator
autem quod adderet scholiis Servianis neque habuit neque potuit habere.

III 5, 9—11 Mezentium docet Praetextatus divum contemptorem dictum
esse a Vergilio Aen. VII 648 quod divinos honores sibi exegerit: cuius rei
testis producitur Cato, qui in primo Originum libro narravit, Mezentium Ru-
tulis imperasse, ut sibi offerrent quas dis primitias offerre solerent. deinde
Aspri sententia refutatur, qui ideo poetam Mezentio probrosum illud cognomen
indidisse putaverit, quod 'sine respectu deorum in homines impius fuerit.' inter-
polator nusquam quod sciam de Mezentio loquitur, Servium autem Aspri sen-
tentiam magis probasse quam illam, quae a Macrobio praefertur, haec osten-
dunt eius scholia: ad Aen. VIII 7 *contemptorque deum Mezentius]* quis enim
iustius quam sacrilegus contra pios et praepararet bellum et gereret', ad Aen.
VII 647 *non mirum si et contemptor divum et sacrilegus Mezentius contra*
piam gentem prior arma corripuit.

III 6, 1—5 ad Aen. III 85 sqq. versus recte intellegendos Macrobius
docet Vergilium non Romanorum solum sacrorum, sed externorum etiam peri-
tissimum se praestitisse, qui non ignoraverit, Deli aram fuisse Apollinis, ad
quam hostia non caederetur, sed deum sollempni prece venerarentur: cuius
memoriae auctores laudantur Cloatius Verus ordinatorum libro secundo et
Varro Cato de liberis educandis (cf. A. Riese Varronis sat. Men. rel. p. 249).
quod v. 118 Vergilius narraverit, Aeneam taurum immolasse Apollini et Nep-
tuno, id non posse non apud aliam aram factum esse. eadem fere habet inter-
polator ad Aen. III 85, cuius haec verba sunt *quaeritur etiam cur Aeneas*
cum Delum venisset nullis prius hostiis caesis statim a precibus coeperit: quia

tradunt multi, inter quos et Varro, esse aras tam Apollinis quam filii eius non tantum Deli sed in plurimis locis, apud quos hostiae non caedantur, sed consuetudo sit deum sollempnitate precum venerari. quod autem ait Neptuno et Apollini tauris postea sacrificatum, apud alias aras hoc factum accipi oportet. magna est inter verba etiam Macrobi et interpolatoris similitudo. tamen cum interpolatoris scholium ita incipiat, ut *quaeri* dicatur, cur Aeneas cum Delum venerit nullis prius hostiis caesis statim a precibus coeperit, quam incipiendi rationem frequentatam esse scimus ab antiquis Vergilii interpretibus, et cum interpolator non Apollinis solius sed etiam filii eius, neque Deli tantum sed in plurimis locis eius modi aras fuisse doceat, non dubito quin non e Macrobi libro sed ex eodem quem Macrobius sequebatur auctore sua deprompserit. ceterum quod satis eleganter scripta est interpolatoris adnotatio accuratius quam alias hoc loco eum auctoris sui verba transcripsisse conicio. — Servius ipse de ara illa Apollinis nihil dixit.

III 6, 6—8 Aen. III 84 cur templum Apollinis in Delo insula *saxo vetusto* structum esse dicatur explicatur; Velius Longus qui epitheta mutata esse dixit redarguitur, Epaphi verba adferuntur, qui Thucydidis testimonio (II 8) usus Delum numquam motam esse docuit. eadem ad verbum fere redeunt apud interpolatorem, cuius scholium infra scripsi aliquot locis emendatum. sane quaeritur, cur saxum vetustum dixerit. sed traditur a plurimis, inter quos etiam Epaphus vir peritissimus refert, Delphis quodam tempore evenisse, ut templum religiosum ante et intactum spoliatum incensumque sit, ac post multas Corinthii (fortasse *agri Corinthii*) urbes insulasque proximas (*singulosque proximos* Danielis editio) terrae motu haustas: Delon neque antea neque postea hoc incommodo vexatam sicut Thucydides (*Tuthrodes* Danielis edit.) refert (*refert* inserui, om. Daniel), quod etiam Cicero in praetura Verrinarum ita ait (act. sec. i. Verr. I 18) *tantaque vis huius religionis est et semper fuit, ut ne Persae quidem, cum bellum toti Graeciae (totae Asiae Dan. ed.) diis hominibusque indixissent et mille navium classem Delum appulissent, quicquam conarentur aut violare aut attingere.* non mirum ergo, si aut ad sua (*sua* add. Burmannus) tempora poeta respondit aut ad pristina, quod dixit *templa dei saxo structa vetusto* (*quod — vetusto* inserui), utpote quod religio, numquam omnino vexata, in (*in* inserui) illo suo antiquo et vetusto saxo colebatur. ut verbis extremis quae insit sententia intellegatur, interpolatorem moneo *si aut — aut* dixisse pro *sive — sive*, et *religio* voce usum esse, ut *fanum* significaret.

cum Ciceronis enuntiatum illud a Macrobio non sit laudatum neque extrema interpolatoris verba conspirent cum his Macrobianis 'non mirum ergo si praesidio religionis tutam insulam semper ostendens ad reverentiam sibi locorum accessisse dicit continuam saxi eiusdem i. e. insulae firmitatem,' hoc quoque loco neque Macrobius ab interpolatore pendere neque interpolatorem a Macrobio certum esse videtur. negligentissime autem interpolator in verbis auctoris sui in breve contrahendis versatus est. in ipsius Servii commentariis de vetusto illo Apollinis templo Deliaeo nihil dictum est.

III 6, 9—11 quid sit quod Herculem *victorem* appellaverit Vergilius Aen. VIII 365 exponitur Varronis (rer. div. lib. IV) et Masurii Sabini (memorab. lib. II) testimoniis prolatis, quorum ille Herculem victorem dictum esse existimavit 'quod omne genus animalium vicisset,' hic tradidit, Marcum Octavium Hersenum mercatorem, quo gratiam referret Herculi, cuius ope praedones sibi insidiantes vicisset, Herculi victori aedem in foro boario sacrasse. eadem fere habemus apud interpolatorem ad Aen. VIII 363 'Varro enim lib. IV divinarum victorem Herculem putat dictum, quod omne genus animalium decies (sic Daniel, *dicens* Paris. 7929, om. Macrobius) vicerit. sed Romae victoris Herculis aedes duae (*aedesq.* Paris.) sunt, una ad portam trigeminam, altera (*alia* Paris.) ad forum boarium, cuius commenti causa haec exponitur: Marcus Octavius Hersennus (*Herrenus* optimi Iani codices) in prima adulescentia tibicen postquam arti suae diffusus est mercaturam instituit, bene re gesta decimam Herculi dicavit (*profanavit* Macrobius); postea cum navigans hoc idem ageret a praedonibus circumventus fortissime pugnavit et victor recessit, quem in somnis Hercules docuit sua opera servatum, cui Octavius impetrato (*imperato* Paris.) a magistratibus loco aedem cum signo sacravit et victorem incisis litteris appellavit. ergo Vergilium non tantum ad victoriam praesentem victorem dixisse, sed occulte perpetuo eius epitheto usum debemus accipere, quippe quem Romae sub hoc nomine sacratum coli videbat, nam supra ait (203) *taurosque huc victor agebat* cum de pugna eius alia loqueretur.' (cf. interpolator ad 203 [*victor*] perpetuo epitheto Herculis usus est, quia omnia animalia vicit, quod in sequentibus plenius dicitur). ut mittam Masurium ab interprete Vergilii non esse nominatum, Macrobianae et interpolatoris expositiones non eo quasi cognitionis genere inter se contineri, ut altera ab altera orta sit, ea quoque re probatur quod dissentiant inter se in adhibendis ad Vergilii rationem eruendam Varronis et Masurii testimoniis, dum modo errasse concedatur Macrobianae edi-

tores, qui verba quae sunt 'dedit ergo epitheton deo quo et argumentum veterum victoriarum Herculis et commemoratio novae historiae, quae recenti Romano sacro causam dedit, contineretur' Masurio tribuerint. quae quidem verba Macrobius ipsius esse iudico, ut non Hersennius sed Vergilius victoris epitheton Herculi dedisse dicatur. hoc igitur ita esse si conceditur, Macrobius ab interpolatore dissentire apparet. ille enim victorem Herculem a Vergilio appellatum esse statuit et propter veteres victorias quas deportaverit, quod Varro docuerit, et propter Hersennium eius ope a praedonum insidiis liberatum, interpolator, quod victoris epitheton perpetuum sit Herculis. Servius de Hercule victore non dixit.

Quae Macrobius III 6, 12—14 conguessit, ut explicaretur, cur Vergilius Aen. VIII 269 Pinariam domum custodem Herculei sacri dixisset, integra repetenda curavi. 'quidam enim aram maximam, cum vicino conflagraret incendio, liberatam a Pinariis ferunt, et ideo sacri custodem domum Pinariam dixisse Vergilius. Asper *κατὰ διαστολήν*, inquit, *Potitorum, qui ab Appio Claudio praemio corrupti sacra servis publicis prodiderunt.* sed Veranius Pontificalium eo libro (sic Merkelius proleg. ad Ov. Fast. p. XCVIII) quem fecit de supplicationibus ita ait *Pinariis, qui novissimi comeso prandio venissent, cum iam manus pransores lavarent, praecepisse Herculem, ne quid postea ipsi aut progenies ipsorum ex decima gustarent sacrandi sibi, sed ministrandi tantum modo causa, non ad epulas, convenirent: quasi ministros ergo sacri custodes vocari.* ut ipse Vergilius alibi (Aen. XI 836) *at Triviae custos iamdudum in montibus Opis* i. e. ministra; nisi forte custodem eam quae se prohibuerit et continuerit a sacris, ut ipse alibi (Georg. IV 110) *et custos furum* e. q. s. hic utique custodem prohibitorum avium furumque significat.' tribus igitur modis ab antiquis interpretibus explicatum esse videmus, cur custodes Herculei sacri Vergilius Pinarios dixerit. quarum explicationum quam tertio loco Macrobius commemorat, quae Veranii testimonio innititur, eam Servius quoque probavit, quem sua ab antiquiore poetae interprete, qui cum aliis auctoribus tum Veranii libro uteretur, mutuatum esse conicio; elegantius enim et purius scribendi genus in scholio illo deprehendere videor, quam ut Servio id tribui posse dicam. eundem autem quem Servius scholiastam secutus est Macrobius qui Veranii solius memoriam ex eius copiis deprompsit eidemque Veranio, quem intra annos urbis 664 et 767 floruisse Merkelius l. l. coniecit, Vergiliani versus interpretationem perversissime tribuit: quamquam corrupta sunt fortasse Macrobius verba

in libris manu scriptis et haec ei restituenda 'quasi ministros ergo *sacri custodes* vocavit Vergilius, ut ipse alibi e. q. s.' cf. Servius, qui haec habet 'quod autem dicit *domus Herculei custos Pinaria sacri*, non est contrarium, nam *custos* est ministra, ut in undecimo *at Triviae custos* e. q. s.' alteram *custos* vocis explicationem, quam Aspri esse Macrobbii testimonio docemur, Serviano scholio addidit interpolator, cuius cum summam in excerpando doctissimi interpretis scholio negligentiam exceperit librariorum etiam in propagandis excerptis inertia, mirum esse non potest quod nisi divinando Aspri sententiam non possumus adsequi. verba autem interpolatoris sic emendanda esse iudico 'quidam tradunt ideo *custos*, quod Potitii sacra publica servis publicis (*suplicis* Paris. 7929) prodiderint, et quamvis tradatur eos (Pinarios intellegit interpolator) ideo ad sacra Herculis non admitti, quod (*ad* Paris.) serius venerint, et ideo *custos*, quoniam nec prandendi (*prodendi* Paris., correxi e Veranii testimonio) habuerint facultatem, et id quamvis religiosum dictum sit (sic emendavi corruptam Parisini memoriam *quasi religioso dictum est*), quod ignorantiae eventus attulerat, tamen habent Ciceronem auctorem, qui in de domo sua Pinarium Nattam appellans sic dicit (LII, 134) *quem ego tamen credo, si est ortus ab illis, quos memoriae (memoria Paris.) proditum est ab ipso Hercule perfuncto laboribus sacra didicisse.*' itaque Asprum non solum suam de *custos* vocis vi sententiam protulisse, sed etiam aliorum opiniones Ciceronis auctoritate ad partes vocata redarguisse apparet. obscurissimis autem verbis illis 'et id quamvis religiosum dictum sit quod ignorantiae eventus attulerat' hanc inesse sententiam conicio: et quamvis id religiosum i. e. ab ipso Hercule institutum esse dicatur, (scilicet ne sacris eius interessent) quod inde effectum est, quod neglecto sacri tempore serius advenerunt, tamen Cicero Pinarios ab Hercule ipso sacra eius didicisse testis est. eam quoque cui primum locum Macrobbius dedit versus Vergilianae interpretationem interpolator repetiit his verbis 'alii *custos Pinaria sacri* dicunt, quod cum ara maxima vicino incendio conflagraret a Pinariis liberata sit, et ideo *custos sacri.*' reliqua quae Petrus Daniel Serviano ad Aen. VIII 269 scholio e Parisino addidit, etsi ad cognoscendam fabulae illius de Potitiis et Pinariis circumlatae originem suam utilitatem habeant, cum non pertineant ad Macrobbii verba cum interpolatore conferenda, sciens praetermitto.

III 6, 12 Macrobbius de Aeneidibus versu qui est VIII 176 *gramineoque viros locat ipse sedili* haec dixit 'non vacat quod dixit *sedili*. nam propria observatio est in Herculis sacris epulari sedentes: et Cornelius Balbus ἐξῆρτι-

zōv libro octavo decimo ait *apud aram maximam observatum ne lectisternium fiat.* Servius, qui de versu illo interpretando idem fere docuit, fortasse ex eodem ex quo Macrobius fonte sua deprompsit quae sunt *'bene sedili. nam in templo Herculis lectisternium esse non licebat.'* his in Parisino addita sunt *'quamvis apud veteres omnes sedentes vescerentur.'* — § 17 eiusdem capituli cur Herculi aperto capite sacrificatum sit exponitur: cuius moris tres causae fuisse dicuntur: ne quis ipsius dei, qui operto capite esset, habitum imitaretur; quia apud aram maximam graeco ritu res divina fieret, ut Varro doceret; quia ara maxima ante adventum Aeneae consecrata esset, qui ritum velandi capitis invenisset, quod Gavius Bassus traderet. Servius ipse huius moris non fecit mentionem, interpolator contra duobus locis eum commemoravit causasque eius excussit: ad Aen. III 407, ubi haec leguntur *'et Herculi in templo suo (aperto capite sacrificatur) quia et ipse capite operto est, vel quia hae arae ante adventum Aeneae a Iunone (sic Daniel, fortasse Iano) vel Evandro consecratae sint'* et ad Aen. VIII 288, ubi haec verba fecit *'sane quaeritur, cur huic deo aperto (operto Paris. 7929) capite sacrum fiat. legitur enim in libris antiquioribus ipsius admonitio his verbis mihi detecto vertice cuncti sacrificent (sic scripsi, sacrificant Paris.). id facit observatio, ne quis (quis inserui) in aede Herculis eius habitum imitaretur. signum enim eius operto capite est. constat tamen ante adventum Aeneae in Italiam aram Herculi consecratam, ab Aenea vero morem operiendorum capitum inductum, sicut ait (Aen. III 405) pupureo adopertus amictu.'* cum interpolator neque Varronis sententiam protulerit, neque alterius ritus, de quo agitur, explicationis Gavium Bassum auctorem laudaverit, contra admonitionem Herculis ipsius e libris antiquis petitam solus habeat, similitudo, quae est inter Macrobii et interpolatoris verba, unde profecta sit apte explicatum esse puto, cum ex eodem utrumque fonte sua hausisse dixerim.

III 7, 1 et 2 Macrobius dicit Vergilium eclogae quartae versibus 43 et 44 *ipse sed in pratis aries iam suave rubenti murice, iam crocco mutabit vellera luto* ad Augustum spectasse. tradi enim in libro Etruscorum, si id animal insolito colore fuerit inductum, portendi imperatori rerum omnium felicitatem. cum his conspirant quae interpolator ad v. l. adnotavit, nisi quod is habet *'si hoc animal miro et insolito colore fuerit infectum'*; infectus autem miro colore aries rectius dicitur quam inductus. itaque hoc loco interpolator eum quem utrumque secutum esse conicio auctorem accuratius transcripsisse videtur,

quam Macrobius, qui illum diligentia superavit cum Tarquiti testimonium ex ostentario Tusco depromptum suo libro inseruit.

III 7, 3 et 4 Macrobius Aeneidis versus qui sunt X 419 sq. his verbis usus interpretatur 'verbis etiam singulis de sacro ritu quam ex alto petita significet, vel hinc licebit advertere: *iniecere manum Parcae telisque sacrarunt Evandri*. nam quicquid destinatum est dis sacrum vocatur: pervenire autem ad deos non potest, nisi libera ab onere corporis fuerit anima, quod nisi morte fieri non potest. ita ergo opportune sacratum Halesum facit, quia erat appetiturus.' cum his ad verbum fere conspirant quae interpolator ad v. l. adnotavit 'multis experimentis ostenditur, Vergilium subtiliter et aliud agentem ritum vetustissimorum sacrorum referre. hic ergo cum dicit *telisque sacrarunt Evandri* docet, quicquid destinatum diis, id sacrum appellari: perveniri autem ad deos non posse, nisi libera ab onere corporis fuerit anima, quod nisi morte fieri non potest. opportune ergo hic (*his* Paris. 7929) sacratum Halesum loquitur, cum iminebat interitus.' si quis hoc loco aut Macrobius ab interpolatore aut a Macrobio interpolatorem sua mutuatum esse dicat etsi quibus evincam aliter rem se habere, non sint praesto, nolo tamen omittere, in initio scholii illius magis placere quae interpolator dederit, quippe quae Macrobii verbis et planiora sint et latinus scripta, in exitu autem rectius dixisse Macrobius, Vergilium opportune fecisse sacratum Halesum, quam interpolatorem, poetam opportune locutum esse sacratum Halesum. quod § 4 Macrobius de vi manus iniectionis exposuit propterea puto ab interpolatore omissum esse, quia Servius ipse habet quae ad intellegenda poetae verba necessaria sunt; haec autem Servii adnotatio [*iniecere manum Parcae*] traxerunt debitum sibi. et sermone usus est iuris. nam manus iniectione dicitur, quotiens nulla iudicis auctoritate expectata rem nobis debitam vindicamus.' quae secuntur apud Macrobius §§ 5—8 de conditione eorum hominum, quos leges sacros esse certis diis iubeant, cum non pertineant ad Vergilium interpretandum, mirum esse non potest, quod neque apud Servium neque apud interpolatorem ullum eorum vestigium videtur.

Quod adhuc sat certis argumentis probasse mihi videor, Servianis commentariis Macrobius non esse usum id facile quispiam dixerit in dubium revocari miro consensu, qui sit inter Macrobii verba III 8, 1—3 et ipsius Servii ad Aen. II 632 adnotationem. infra et Macrobianam scripsi et Serviana ita, ut interpolatoris additamenta uncis quadratis includenda curarem, secutus Schoppii

et Verseri codicis Cassellani collationem, cum duodecimus eius libri quaternio, quo commentarius ad Aen. II 602 — III 178 olim continebatur, perditus sit. Macrobbi verba haec sunt 'nonnullorum quae scientissime prolata sunt male enuntiando corrumpimus dignitatem, ut quidam legunt *discedo ac ducente dea flammam inter et hostes expedior*, cum ille doctissime dixerit *ducente deo non dea*. nam et apud Calvum Aterianus (*Atherianus* vel *Aetherianus* vel *etherianus* Macrobbi codices) adfirmat legendum *pollentemque deum Venerem*, non *deam*. signum etiam eius est Cypri barbatum corpore, sed veste muliebri cum sceptro ac natura virili: et putant eandem marem ac feminam esse. Aristophanes eam *Ἀγρόδιον* appellat. Laevinus etiam sic ait *Venerem igitur almum adorans, sive femina sive mas est, ita uti alma Noctiluca est*. Philochorus quoque in Atthide eandem adfirmat esse lunam et ei sacrificium facere viros cum veste muliebri, mulieres cum virili, quod eadem et mas aestimatur et femina, Servii haec [*ac ducente deo*] secundum eos qui dicunt utriusque sexus participationem habere numina. nam ait Calvus *pollentemque deum Venerem*, item Vergilius (Aen. VII 498) *nec dextrae erranti deus absuit* cum aut Iuno fuerit aut Allecto. est etiam in Cypro simulacrum barbatae Veneris [corpore et veste muliebri cum sceptro et natura virili quod *Ἀγρόδιον* vocant, cui viri in veste muliebri, mulieres in virili veste sacrificant, quamquam veteres deum pro magno numine dicebant. Sallustius *ut tanta mutatio non sine deo videretur.**) consensum qui est inter Servium et Macrobbium non esse in eam partem accipiendum, ut hic pleniores illius commentarios excripsisse dicatur, Haterianus, clarissimus Vergilii interpres, a Macrobbio nominatus monet. sic potius est statuendum, utrumque sua debere Hateriano, cuius adnotationem doctissimam magis quam Macrobbius in breve contraxerit Servius, ut interpolator vel e Macrobbi vel, quod probabilius est, ex ipsius Hateriani libro addendum esse putaverit quae a Servio ipso ommissa erant: neglegenter autem in ea re versatus est interpolator, qui Philochori verba a Hateriani verbis non separaret. praeceptum illud quo veteres deum pro magno numine dixisse docemur, et Sallustii fragmentum unde petita sint nescio; Sallustii verba Donatum quoque ad Eun. V 2, 36 habere Ribbeckius dixit p. 178.

*) quae secuntur in Servii editionibus 'et hoc ad Graecorum imitationem, qui *ὁ θεός* et *ἡ θεός* dicunt, sicut *ὁ ἄνθρωπος* καὶ *ἡ ἄνθρωπος*, vir et femina' non sunt veteris scholiastae.

III 8, 4 Macrobius narrat Hyginum libro de proprietatibus deorum scripto docuisse, stellis et astris volucres tantum immolari: unde Vergilium Aen. V 517 de columba ab Eurytionē delecta perite dixisse *vitamque reliquit in astris aereis*. haec neque a Servio ipso neque ab interpolatore commemorata esse sciendum est.

Quae Macrobius III 8, 5—7 de Camilli nominis significatione et de Me-tabi filia Camilla nominata a patre et de camillis flaminicarum et flaminum praeministris exposuit, ad verbum redeunt apud interpolatorem ad Aen. XI 543: ut nihil sit, quod hoc loco interpolatorem e Macrobii libro sua transcripserit negem. ceterum Pavuvii versum ab utroque laudatum in Parisino 7929 sic legi moneo ut editus sit.

III 8, 8—14 Macrobius narrat, quid Varro et Festus de moris vocis significatione docuerint, et probat Vergilium Aen. VII 601 et XII 836 ea voce ita usum esse, ut illi praeceperint. horum nihil inveni apud Servium aut interpolatorem. nam quae Servius ad Aen. VII 601 Varronis verba servavit 'Varro vult morem communem consensum omnium simul habitantium, qui inveteratus consuetudinem facit' non prorsus consentiunt cum hac Macrobii memoria 'Varro de moribus (*muneribus* legendum esse censet Ritschelius in ind. lectt. Bonn. a 1845) morem dicit esse in iudicio animi, quem sequi debeat consuetudo.' neque tamen neglegendum est, Serviano scholio ad Aen. XII 836 interpolatorem doctissimam de moris et ritus vocibus disputationem addidisse, cuius altera pars interiit Parisino 7929 aliquot foliis orbato.

III 9 Macrobius Romanos cum urbem hostium obsiderent eamque capi posse confiderent certo carmine tutelares deos evocare solitos esse refert: propterea et deum in cuius tutela urbs Roma esset et urbis ipsius nomen ignotum voluisse. dei tamen nomen non nullis antiquorum libris insitum esse, quem alii Iovem, alii Lunam, alii Angeronam, alii Opem Consiviam dixerint: ipsius urbis nomen ne doctissimis quidem notum esse. deinde e Sammonici Sereni libro quinto rerum reconditarum repetuntur carmina quibus dei tutelares ex urbe aliqua evocari et urbs devota fieri solebat. haec omnia proposita sunt ad versum qui est Aen. II 351 interpretandum. urbis Romae ipsius verum nomen neminem ne in sacris quidem enuntiare Servius ipse dicit ad Aen. I 277, addens Valerium Soranum tribunum plebis capitis damnatum esse, quod id ausus esset, neque Hyginum urbis nomen expressisse cum de situ eius loqueretur. haec apud Macrobius non leguntur. contra quae ad eundem de quo Macrobius

disputavit libri secundi Aeneidis versum interpolator protulit similia sunt Macrobianis, veluti consentiunt inter se Macrobii 'nam propterea ipsi Romani et deum in cuius tutela urbs Roma est et ipsius urbis Latinum nomen ignotum esse voluerunt' et interpolatoris 'inde est quod Romani celatum esse voluerunt, in cuius dei tutela urbs Roma sit' e. q. s. initia quoque carminum ab utroque commemoratorum aliquid certe habent similitudinis. de hac autem re cum permulti scriptores dixerint, ne illud quidem potest affirmari, ab eodem auctore Macrobius et interpolatorem sua mutuatos esse.

III 10 Euangelus a Macrobio inducitur vituperans, quod Vergilius Aen. III 21 taurum Iovi ab Aenea immolatum dixerit, cum taurum ei deo immolari vetitum sit, ut Ateius Capito de iure sacrificiorum lib. I et Labeo lib. LXVIII docuerint. respondet Euangelo Praetextatus, minime ignorasse poetam, quibus diis taurum immolare liceret; Aen. III 119 enim eum dicere *taurum Neptuno, taurum tibi pulcher Apollo*. deinde de consulto Maronem hostiam contrariam fecisse, ut locus fieret monstro secuturo. denique Ateium ipsum docere si immoletur Iovi taurus, rem fieri insolitam quidem, neque tamen impiandam. Servius ipse ad Aen. III 21 haec habet 'contra rationem Iovi taurum sacrificat, adeo ut hinc putetur subsecutum esse prodigium. ubique enim Iovi iuvenum legimus immolatum ut (Aen. IX 627) *statuam ante aras aurata fronte iuvenum*, (Ecl. III 86 sq.) *pascite taurum, iam cornu petat et pedibus qui spargat harenam*. item Iuvenalis (XII 9) *vitulus... qui vexat nascenti robora cornu*. nam in victimis etiam aetas est consideranda.' recte quidem Ribbeckius l. l. p. 104 Servii et Macrobii eandem esse sententiam dixit, neque tamen ideo Macrobius Servii commentarios pleniores ad manum habuisse statuerim, ut Atei et Labeonis praecepta inde peteret. nam Servii adnotatio, quamquam brevior est Macrobii expositione, tamen non ita est comparata, ut ei videatur detractum esse aliquid. neque quem Macrobius laudat Aeneidis versum, ut quae hostia Iovi immolanda esset poetam scivisse probet, eundem nominat Servius. denique iuvenum pro tauro Iovi immolari solere dicit exemplisque Vergilianis probat Servius, omittit Macrobius. quae cum ita sint et eiusdem poetae obtrectatoris notis et eiusdem hominis docti disputatione, qua illae refutarentur, Macrobius et Servium usos esse probabilius, opinor, statuitur.

III 10, 1 et 2 Macrobius Euangelum facit vituperando affligentem Vergilii doctrinam, qui Georg. I 344 Cereri vino libare iusserit agricolas, cum vel Plautus eum docere potuerit, Cereri non debere vino libari: in Aulularia enim

(II 6, 5) legi *Cererin'*, *Strobile*, *hi sunt facturi nuptias?* [Qui?] *Quia temeti nihil adlatum video.* respondet Praetextatus § 9 mitem Bacchum esse mulsum i. e. vinum melle mixtum et domitum quasi, mulso vero licere Cereri libare. cum his conferenda est Servii ipsius ad Georgicorum versum laudatum adnotatio quam e codicibus meis emendatam infra scripsi. '*cui tu lacte favos et miti dilue Baccho*] cui tu liba de lacte melle vino. nam*) superfluum est quod quidam dicunt, contra religionem dixisse Vergilium, licere de vino Cereri sacrificari; pontificales namque hoc non vetant libri. quod autem ait Plautus cuius illi (*ipsi* Regin. 1495) utuntur exemplo *Cererin'* (*Cereri* Regin. et Vatic. 3317) *nuptias facturi estis? qui sine temeto huc advenitis (advenistis* Regin.) non est contrarium huic loco. nam aliud est sacrum, aliud nuptias Cereri celebrare, in quibus re vera vinum adhiberi nefas fuerat (*erat* Regin.): quae Orci nuptiae dicebantur, quas praesentia sui (*sua* Vatic.) pontifices ingenti sollemnitate celebrabant. alii hunc locum aliter accipiunt, ut *miti Baccho* non sit septimus, sed dativus et duo numina intellegamus (*intellegimus* Regin.), Liberi et Cereris; nam supra quoque ait *in primis venerare deos*; ut sit sensus: cui, Cereri, et miti Baccho favos lacte dilue i. e. eis sacrificia melle et vino permixtis. eundem poetae vituperatorem et a Servio et a Praetextato refutari pro certo est, sed argumenta quibus utitur Praetextatus apud Macrobius e pleniore Servio petita esse quod dixit Ribbeckius l. l. p. 106, id moneo non esse probatum certis argumentis. etenim cum Servius vino Cereri libari pontificales libros non vetare narret, ad id testimonium non potest referri quod Praetextatus putat omnibus notum esse, a. d. duodecimum Kalendas Ianuarias Herculi et Cereri sue praegnate panibus mulso rem sacram fieri. neque explicationem a Praetextato prolatam, *miti Baccho* esse pro *mulso*, in scholiis Servianis periisse aliorum interpretatione inlata, qui *miti Baccho* dativo casu dictum esse statuerent, probabili ratione confirmari potest. itaque non adhibuisse Macrobius ad Euangelii vituperationes redarguendas Servii expositionem recte mihi videor contendere.

III 11, 3 sqq. poetam vituperat Euangelus quod Aen. VIII 279 in mensam libatum esse dixerit, cum in aram secundum morem libari debeat. respondet Praetextatus, illum facile augere potuisse difficultatem, si alium quoque Aeneidis

*) In Reginensi 1495 *nam* particulam haec secuntur non dicit favos vino aut lacte lavandos, sed ut haec tria ei debeant libari praecipit et.

versum notasset qui est I 736 *dixit et in mensam laticum libavit honorem.* sed relatum esse in iure Papiriano, in fanis alia esse vasorum et sacrae supellectilis, alia ornamentorum: illarum rerum principem locum optinere mensam, in qua epulae libationesque et stipes reponerentur, eam enim eodem die quo aedem ipsam dedicari solere. ergo apud Evandrum apud eam mensam, quae cum ara maxima rite dedicata esset, iustam fieri libationem. cum hac Praetextati disputatione comparandum est interpolatoris ad Aen. VIII 279 scholion, quod hoc est *in mensam lacti libant (dabant Paris. 7929)] hoc est date vina volentes.* quaeritur sane cur in mensam et non in aram libaverint. sed apud antiquos inter vasorum supellectilem etiam mensam cum aris mos erat consecrari, quo die templum consecrabatur, unde bene ait *in mensam lacti libant,* quam constabat cum ara maxima dedicatam, ut alibi (Aen. II 764) *mensaeque deorum.* Macrobius, cuius multo plenior sit expositio, ab interpolatore Servii sua non petiisse manifestum est. contra interpolator quin Macrobii verba in breve contracta Servianis scholiis addiderit, nihil est cur in dubio ponatur, nisi quod ille secundi Aeneidis verba nominavit, quae Macrobius omisit. quare considerate iudicatum esse puto, si quis interpolatorem scholiastae alicuius adnotationem transcripsisse dixerit, qui eodem quem Macrobius habebat fonte usus erat. quod autem Aen. I 736 Didonem in mensam libantem Vergilius fecerit, ita excusat Praetextatus, ut reginae licuisse dicat quod ceteris non fuerit permissum. ad hunc versum Servii ipsius scholion habemus *laticum libavit honorem]* more sacrorum. et tangit ritum Romanorum, qui panicias sacratasque mensas habebant in quas libabant, ut est (VII 116) *heus etiam mensas consumimus inquit Iulus.* in quo *panicias* vocem Servii esse nego, quem *arulas* scripsisse conicio. neque ab ipso Servio septimi libri versum illum, qui ad I 736 explicandum nullius momenti sit, laudatum esse mihi persuadere possum. in Cassellano codice Schoppio et Versero testibus *sacrorum* vocem sequebantur *diis enim hospitalibus et Iovi in mensam libabatur.*

III 12 Vergilius ab Euangelo accusatur quod Aen. VIII 276 et Salios Herculi dederit et populeas coronas nominaverit, cum apud aram maximam sacrificantes sola lauro capita vincirent: praetorem urbanum quoque cum Herculi rem divinam faciat lauream coronam in capite habere, et Varronem in ea satura quae inscribatur *περὶ κερκυρῶν* docere, maiores a Herculis sacris populum cum laurea corona cubitum dimisisse. ad defendendum poetam Praetextatus a Varrone rer. hum. lib. II narratum esse refert, lauro caput coronandi

consuetudinem multo post urbem conditam exordium sumpsisse. Servius ipse neque ea commemorat quae Macrobius Euangelum notantem fecit neque ea quibus Praetextatus Vergilium excusare studet. sed interpolatoris ad Aen. VIII 276 scholion ad hanc quaestionem pertinet. 'atqui lauro coronari solebant qui apud aram maximam sacra faciebant, sed hoc post urbem conditam coepit fieri, neque alia fronde circumdat caput praetor urbanus, qui graeco ritu sacrificat. sed poeta ad illud tempus retulit, quo Evander apud aram maximam sacra celebravit. Varro enim rerum humanarum docet in Aventino institutum lauretum, de quo proximo monte decerpta laurus sumebatur ad sacra, quamvis ipse dixerit (Ecl. VII 61) *populus Alcidae gratissima.*' quamquam pleraque interpolatoris verba simillima sunt Macrobianis, tamen non videntur e Macrobii libro deprompta esse. neque enim Euangelus graeco ritu praetorem urbanum sacrificare dixit, quod non omisit interpolator, qui ipse Varronianae *περὶ νεγκαιροῦ* saturae fragmentum non servavit et in reliquis quoque brevior est quam Macrobius. unde hoc quoque loco ab eodem auctore sua sumpsisse Macrobius et Servii interpolatorem probabile est. quae de Saliis Herculi datis Praetextatus docte multisque veterum scriptorum testimoniis laudatis disputavit eorum pars certe apud interpolatorem legitur ad Aen. VIII 285: conferantur enim inter se Macrobii haec 'Salios autem Herculi ubertate doctrinae altioris adsignat, quia is deus et apud pontifices idem qui et Mars habetur. et sane ita Menippea Varronis adfirmat quae inscribitur *Ἄλλος οὐτός Ἡρακλῆς*, in qua, cum de multo Hercule loqueretur, eundem esse ac Martem probavit. Chaldaei quoque stellam Herculis vocant quam reliqui omnes Martis appellant. est praeterea Octavii Hirsennii liber qui inscribitur de sacris Saliaribus Tiburtium, in quo Salios Herculi institutos operari diebus certis et auspicato docet' et haec interpolatoris 'sunt autem Salii Martis et Herculis, quoniam Chaldaei stellam Martis Herculem dicunt, quos Varro sequitur. et Tiburtes Salios etiam dicaverant.' Macrobius neque interpolatori sua debere neque Servio usum esse manifestum esse opinor; is enim Aen. VIII 275 cur poeta communem deum Herculem dixerit explicaturus cum alia tum haec habet 'alii *communem deum* ideo dictum volunt, quia secundum pontificalem ritum idem est Hercules qui et Mars. nam et stellam unam habere dicuntur' e. q. s. post 'stellam' vocem interpolator ineptissime addidit 'Chaldaeis dicentibus.'
 Extrema pars duodecimi huius libri capitis perdita est: quam idem continuisse quod apud interpolatorem ad Aen. IV 58 habeamus, Ribbeckius l. l.

p. 107 recte coniecit; agitur enim de errore poetae, qui Didonem pro nuptiis rem divinam facientem primum Cereri Phoebō Libero, tum demum Iunoni bidentes mactasse narraverit.

De quinti quoque Saturnaliorum libri locis non nullis cum Vergilianorum interpretum scholiis comparandis in hac commentationis meae parte aptius puto disputari quam in ea quam tertiam esse volui. quod 16, 9 breviter monet Macrobius Aegaeonem, qui apud Homerum (Il. α 403) auxiliō sit Iovi, contra Iovem armare versus Maronis, id interpolator ad Aen. X 567 multo accuratius exposuit. — 17, 1 — 12 Macrobius Aristophanis poetae, Ephori, Didymi verbis laudatis et aquam veteres *Ἀχελῷον* vocasse et cur id fecerint explicat; quibus usus esse possit videri is qui Serviano ad Georg. I 8 scholio haec inseruit 'sicut Orpheus docet [et Aristophanes comicus et Ephorus historicus tradunt, *Ἀχελῷον*] generaliter [propter antiquitatem fluminis omnem] aquam veteres vocabant.' — 19, 1 — 5 narratur Cornutum ignorasse, unde Vergilius fabulam de Didonis crine ab Iride absciso petivisset, et adnotasse, poetico more eum aliqua fingere adsuevisse, ut de aureo ramo. deinde Macrobius ex Euripidis Alcestide, ubi Orcus in scenam inducatur gladium gestans quo crinem abscidat Alcestidis, poetam haec deprompta habere ostendit. haec Macrobius Ribbeckius l. l. p. 124 Servio debere statuit, cuius haec esset adnotatio ad Aen. IV 694 [*Irim demisit Olympo*] ut et supra diximus trahit hoc de Alcesti Euripidis, qui inducit Mercurium ei comam secantem, quia fato peribat mariti. quibus haec addidit interpolator 'alii dicunt Euripidem Orcum in scenam inducere gladium ferentem quo crinem Alcesti abscindat. Euripidem hoc a Phoenicho (sic Jahnius mus. rhen. IX 558, *Poenia* Daniel), antiquo tragico, mutuatum.' Servium qui Mercurium ab Euripide inductum esse narret dissentire videmus a Macrobio et interpolatore, qui Orcum Alcestidi crinem abscidisse referunt. quam dissensionem non adsentior Ribbeckio ita explicari posse, ut ad Phrynichi Alcestin spectasse dicatur Servius, qui Euripidis fabulam Vergilium secutum esse et hoc loco docet et ad Aen. III 46, ubi 'denique' inquit 'obicitur Vergilio de mutatione navium in nymphas, et quod dicit, per aureum ramum ad inferos esse descensum, tertium, cur Iris Didoni comam secuerit. sed hoc purgatur Euripidis exemplo, qui de Alcesti hoc dixit, cum subiret fatum mariti. itaque ut Orci loco Mercurius nominaretur Servii aut arbitrio factum esse puto, quam explicationem ipse Ribbeckius praeter illam proposuit, aut negligentia, quod Muretus (var. lectt. IV 6) dixit. interpolator autem aut Macrobius aut alius

interpretis, quem Macrobius secutus est, copiis usus ad emendandum Servii testimonium ea quae supra transcripsi addidit. quam ob rem de ratione quae inter Servium et Macrobius intercedat sic statuendum videtur, utrumque eandem quidem commentatoris cuiusdam adnotationem repetiisse, quae in refutanda Cornuti sententia versaretur, Servium tamen non recte Mercurium posuisse, ut interpolator emendatione illa opus esse putaret. — 19, 15 sqq. Macrobius de Palico deo, quem Vergilius Aen. IX 584 commemorat, vel de Palicis deis doctissime loquitur. qua cum expositione etsi Servii ad illum versum scholion Palicos ἀπὸ τοῦ πάλιν ἰκέσθαι appellatos esse commune habet, et interpolator addit, Aetnae nomen, quod apud Servium legatur, non unum esse matris Palicorum, sed alios eam Thaliā nominasse, quod eius nomen fuisse Macrobius narrat, tamen reliqua quae Servius et interpolator tradiderunt a Macrobianis tam diversa sunt, ut a Vergilii interpretibus illis sua accepisse Macrobius non possit dici. — in vicesimo capite Macrobius quaestionem esse dicit, quae sint Gargara, quae Vergilius Georg. I 103 fertilitatis exemplar esse voluerit. duplicem autem esse nominis et loci significationem; Homerum enim (Il. 9 47 et ξ 352) et Epicharmum in fabula quae inscribatur Troes Γάργαρον vel Γάργαρα Idae montis cacumen dixisse, Ephorum in libro quinto et Phileam in eo libro qui inscribatur Asia et Aratum in ἐλεγείων libro Mysiae oppidum Γάργαρα appellasse. Vergilium de oppido loqui, cuius agrum feracissimum dixerit propter humorem soli. 'unde' inquit haec Gargara tanta frugum copia erant, ut qui magnum cuiusque rei numerum vellet exprimere pro multitudine immensa Gargara nominaret. testes Alcaeus qui in comoedotragedia sic ait nec aliter Aristomenes ἐν Βοηθοῖς Aristophanes autem comicus est ergo secundum haec sensus horum versuum talis: cum ea sit anni temperies, ut hiems serena sit, solstitium vero imbricum, fructus optime proveniunt. haec autem adeo agris necessaria sunt, ut sine his nec illi natura fecundissimi Mysiae agri responsuri sint opinioni fertilitatis quae de his habetur.' his Macrobius verbis admodum similia sunt quae interpolator ad Georg. I 103 Serviano scholio addidit 'sane Gargara multi auctores Graeci, sicut Serenus Sammonicus tradit, altitudinem Idae montis et per hoc abusive omnes summitates montium Gargara appellant; esse etiam Gargara civitatem in radicibus Idae montis in provincia Moesia Asiae, quam constat naturaliter uliginosam et ob hoc frugum feracem, in tantum ut multi poetae Graeci Gargara abusive pro cuiusvis rei multitudine vel copia posuerint. ergo potest et hic sensus esse ut sit, cum ea sit anni temperies, ut (et Leidensis)

hiemps serena sit et solstitium umidum, fructus optime provenire, haec autem adeo (*ideo* Leidensis) esse agris necessaria, ut sine his ne illi quidem fecundissimi Moesiae agri responsuri sint opinioni fertilitatis, quae de his habetur? Macrobio, qui copiosius multo et doctius de versu illo Vergiliano disputaverit, sua debere interpolatorem facile quis coniecerit; sed Serenum Sammonicum, quem poetarum Graecorum Gargara commemorantium testimonia collegisse refert interpolator, Macrobius non nominavit. itaque has quoque de Gargaris disputationes Macrobius et interpolator ab eodem auctore accepisse videntur, e cuius libro illa quoque deprompta sunt quae Macrobius in exitu capitis vigesimi, interpolator ad Georg. I 101 protulit. — 22, 1 sqq. Vergilius unde Opis nomen, quod Aen. XI 532 sociae et comiti cuidam Dianae datur, acceperit Macrobius docet: Alexandrum Aetolum, poetam egregium, in libro qui inscribatur Musae, narraſſe dedicato Dianae templo Ephesios praemiis propositis ad deam carminibus celebrandam poetas provocasse: in his versibus Dianam ipsam Opim semper vocari. idem tradit interpolator ad Aeneidis l. l., quamquam minus accurate rem narravit. — 22, 9 sqq. quae Macrobius de Panis et Lunae amoribus dixit ex eodem fonte hausta sunt, quo usus est is Vergilii interpretes qui Philargyrius vulgo appellatur, qui ad Georg. III 392 haec habet 'et bene si credere dignum est, quia dicturus erat impie in deam. fabula sic est: Pan cum Lunae amore flagraret, ut illi formosus videretur, niveis velleribus se circumdedit, atque ita eam ad rem veneriam illexit. huius opinionis auctor est Nicander; nec poterat esse nisi Graecus.'

III.

In iis Saturnaliorum partibus, de quibus cum Serviano qui vocatur commentario comparandis adhuc non est dictum, num quae inveniuntur Macrobianae cum Servio similitudines ut quam brevissime exponam cum multa sint quibus monear, satis habeo significasse ubi possit videri Servio usus esse Macrobius et ubi apud Vergilii interpretem ea proferantur quae dissentiant a Macrobianis.

Quae Sat. I 3 Macrobius de die Romanorum dixit eorum prior pars e Gellio (N. A. III 2) transcripta est, quo Servius quoque ad Aen. V 738 usus

est, quamquam praeter Gellium Ciceronis in Auguralibus auctoritatem laudavit. quae deinde de civili die a Romanis in duodecim partes diviso docuit ex eodem fonte hausisse videtur, e quo Censorinus d. d. n. c. 24 sua deprompsit; eadem enim uterque duodecim tabularum verba laudarunt. similia apud Servium et interpolatorem ad Aen. I 110 et 139, II 268, III 587 habemus, quae tamen sciendum est non ita esse comparata, ut Servium Macrobius videatur secutus esse. — I 7, 20 et 9, 4 cur Ianus bifrons diceretur Macrobius aliter explicavit quam Servius ad Aen. I 291 et XII 198. — Ianus cur aera ita signaverit, ut ex altera parte sui capitis effigiem ex altera navem exprimeret, Macrobius I 7, 22 et interpolator Servii ad Aen. VIII 357 similiter exposuerunt: qui consensus cum ad rem notissimam enarrandam pertineat non est cur inde repetatur, quod Macrobius Vergilii interprete auctore usus sit. — nonum huius libri caput, quo de Iano agitur, conferendum est cum interpolatoris adnotatione ad Aen. VII 610: ubi quamquam sunt quae cum Macrobianis consentiant, veluti Ciceronis sententia, qua Ianum rectius Eanum vocari et ab eundo nominatum esse docemur, apud utrumque legitur, pleraque tamen quae de Iani natura veteres credidisse dicuntur aliter explicata habemus quam apud Macrobius, ut Patulcii et Clusivii nomina. utile autem haec interpolatoris verba cum Servii ipsius ad Aen. I 291 expositione conferre, ut quam diversa saepe tradant Servius et interpolator intellegatur. — I 15, 9 sqq. quae de kalendis dicta sunt cum Servii ad Aen. VIII 654 verbis saepius comparata sunt, nihil tamen video cur Servio Macrobius sua debere statuatur, neque omnino probabile Macrobius, qui non tam e pluribus auctoribus singulas disputationum suarum particulas conferre quam tota capita et maiores etiam partes continuas ex eodem excipere soleat, singulis tantum locis Servium excerpisse. idem pertinet ad I 16, 9 sqq. quae cum Servianis quae dicuntur scholiis ad Georg. I 268 269 272 non nulla communia habent. — I, 16 Apollinem eundem esse quem Solem Macrobius ostendit, in quo capite nihil inveni quod e Servii commentario petatum esse recte diceretur. sed quae § 43 de Apolline, qui *ῥόμος* cognominetur a Graecis, exposuit contraria sunt Servii praeceptis ad Ecl. V 35 et Georg. IV 7. — 18, 8 Macrobius quod solem cum in infero sit Dionysum i. e. Liberum patrem haberi dicit dissentit a Servii sententia, qui ad Ecl. V 66 Apollinem in terris esse Liberum patrem docuit. — 18, 16 Liber pater cur dicatur aliter a Macrobio explicatur quam a Servio ad Aen. III 20. — 18, 23 et 24 Vergilii versus qui sunt Georg. I 7 et 84 explicantur.

quae disputatio cum Serviana nihil habet commune, nisi Cererem et Lunam, Apollinem et Liberum eosdem deos esse. — 20, 9 Macrobius gigantum pedes in draconum volumina desinere narrat, quod nihil illi rectum, nihil superum cogitaverint totius vitae eorum gressu atque processu in interna mergente. Servius ad Aen. III 578 habet 'et quia de humillimis ad summa reptabant dicti sunt pro pedibus habuisse serpentes.' — celeberrimam de Veneris et Adonidis amoribus fabulam a Macrobio 21, 1 sqq. commemoratam interpolator quoque ad Ecl. VIII 37 et X 18 narravit, neque tamen explicationes eius e rerum natura petitas habet quae apud Macrobius leguntur. — matrem deum cur veteres finxerint leonibus vectam, de qua re 21, 8 agitur, Macrobius aliter explicat quam Servius ad Aen. III 113 et X 253 — 23, 7 daemones vocatos esse quasi *δαίμονες* i. e. scientes futuri Macrobius dicit. idem fere Servius habet ad Aen. III 111 'daemones ... quasi *δαίμονες* qui totum sciunt.' cf. quae supra de Sat. I 7, 22 dixi.

In libro quarto, cuius sex capita supersunt, Macrobius Symmachum (cf. Iani proll. p. XIX) explicantem inducit, quibus artibus Vergilius usus sit, ut affectus eorum qui carmina sua lecturi essent moveret. permulti proferuntur versus in quibus quae rhetoricae artis praecepta Vergilius observaverit ostenditur. praeterea duas ampliores orationes, Iunonis dico quae est Aen. VII 293 sqq. et Turni quae legitur Aen. XII 636 Symmachus ita interpretatur, ut 'brevibus sententiis et crebris figurarum mutationibus' poetam patheticas eas reddidisse demonstret. cum ne Servius quidem rhetoricum illud, ut ita dicam, interpretationis genus neglexerit (cf. ad Aen. VII 529 sqq.); si Ribbeckii sententia quam supra repetivi vera esset, non posset non esse quam maxime mirum, quod de nullo eorum versuum qui apud Macrobius laudati et explicati sunt a Servio similiter disputatum est. nam quod in capite quarto (§ 3), quo pathos quod dicatur e causa frequens esse apud Vergilius ostenditur, Galesi morte misericordiam excitari dicitur, cum is non belli sed pacis causa adfuisse narraretur (Aen. VII 536), id nemo putabit e Servio petitum esse, qui ad l. l. adnotavit, poetam causam reddidisse, cur senex bello interesset. neque omittendum videtur vehementer dissentire inter se Servium et Macrobius de Aeneidis versu qui est XII 778 intellegendo, ubi hic (6, 10) Turnum cum diceret *tuque optima ferrum Terra tene* ad inanimale aliquid et mutum sermonem direxisse putat, ille a poeta *terra* elementum pro dea positum esse docuit.

In quinto libro Macrobius Eusthatium fingit a Praetextato oratum esse, ut quid Vergilius e graecorum poetarum, Homeri in primis, carminibus in sua transtulisset exponeret. eorum versuum quos Homero Vergilius subduxerit notitiam num Servio debuerit Macrobius nolo singillatim persequi, sed generatim eam quaestionem tractabo. itaque CXL fere versus Eusthatius laudat quos ex Homeri carminibus Vergilium petiisse certum sit. ex his XVI a Servio quoque nominantur, XLIII ab interpolatoribus Servii antiquis et noviciis, reliquorum non fit mentio in commentariis nostris. praeterea moneo e sex et viginti Homeri locis, qui in additamentis ad commentarios eorum Aeneidis librorum qui sunt VI—XII cum Vergilianis conlati sint, quattuor legi in Parisino 7929, XVIII in libris saeculo quinto decimo scriptis, quattuor in omnibus quos viderim Servii codicibus desiderari, ut ab editoribus eos additos esse probabiliter coniciatur. de reliquis quinti libri capitibus iam supra dixi, ut nihil restet, nisi ut quae 17, 7—20 Macrobius habeat e Gellio (N. A. XVII 10 et XIII 27) petita esse dicam, et 18, 23—21 cum Servianis ad Aen. VII 684 sqq. et 21, 18 et 19 cum Servio ad Aen. VII 662 conferri iubeam, quibus locis diversa tradunt Servius et Macrobius quae 16, 10 et 19, 6 sqq. a Macrobio commemorantur eorum in Servianis commentis nec vola nec vestigium adparet.

Sexti libri capitibus I—V Vergilius quid latinis poetis antiquioribus acceptum referat exponitur. atque in primo capite LXIV laudantur Ennii Lucilli Lucretii aliorum versus quos Vergilium suis carminibus inseruisse ostenditur: e quibus duos Servius ipse, quattuor interpolatores nominarunt, reliqui non commemorantur. qui in capite secundo recensentur Lucretiani loci cum Vergilianis comparandi ex iis tres Servius quoque nominavit ad Georg. III 289 et 478 et ad Ecl. VI 31. capite tertio exponitur 'quos locos primum alii ex Homero transtulerint, inde Vergilius operi suo adsciverit.' ubi qui Homeri versus proferuntur eorum mirum est quod Servius aliquot cum Vergilianis contulit, omisit autem latinorum poetarum fragmenta quae Macrobius laudavit. deinde Servii ad Aen. VI 625 scholion 'Lucretii versus sublatus de Homero [ἐν τῷ Β' Ἰλιάδῳ 489 οὐδ' εἴ μοι δέξα μὲν γλώσσαι, δέξα δὲ στόματ' εἶεν] sed *aerea vox* dixit' cum his Macrobiū conferantur 'Homeri est οὐδ' εἴ μοι *z. v. l.* hunc secutus Hostius poeta in libro secundo belli Histrici ait *non si mihi linguae centum* e. q. s. hinc Vergilius ait *non mihi si linguae centum* e. q. s. capite quarto vocabula latina graeca barbara significantur quibus Vergilius primus usus esse videri possit, cum tamen ante veteres iisdem usi sint.

ad Aen. VI 90 dicit quidem Servius *addita* verbum esse Lucilii et antiquorum, neque tamen ipsos Lucilii versus quos Macrobius § 2 excerpit laudavit. similiter Aen. XI 601 Ennianum esse versum monuit non proferens Ennii versus quos Macrobius § 6 plenos protulit. reliqua antiquorum scriptorum et poetarum testimonia quae Macrobius servavit non habet Vergilii interpres, qui vocabulorum de quibus agitur significatum saepe aliter explicat quam Caecina in Saturnalibus (cf. Serv. ad Ecl. VI 5 et Macrob. 4, 12 sq., Serv. ad Georg. II 374 et Macrob. 4, 23). capite quinto epitheta quae apud Vergilium nova videantur vetustioribus quoque in usu fuisse demonstratur. Andromachae Ennianae verba quae sunt *naves velivolae*, quae Macrobius § 10 habet, Servius quoque servavit ad Aen. I 224, ubi de *velivola* adiectivi vi accuratius disputat quam Macrobius l. 1.; consentit praeterea Servius cum Macrobio de *mulciber* (Aen. VIII 724) et de *liquidus* (Ecl. VI 33) vocabulorum significatione excutienda, sed reliquorum quae apud Macrobius sunt nihil ipse habet. interpolator ad Ecl. VI 33 Lucretianum versum, qui est VI 205 (*color* Leidensis) et ad Georg. I 75 Ennianum, qui est saturarum 25 apud Vahlenum, laudavit, quos apud Macrobius quoque 4 et 5 habemus.

His ita expositis nemo, opinor, dubitabit quin Servium non sit secutus Macrobius in iis libris de quibus extremo loco dixi. ut autem intellegatur e quibus fontibus Macrobius sua hauserit repetam Suetoni verba in vita Vergilii p. 65 sq. R. (p. 740 Hagen), quae haec sunt 'Herennius tantum vitia eius, Perellius Faustus furta contraxit. sed et Q. Octavi Aviti homoeon elenchon (*δμοιοτήτων* Hagen coniecit) octo volumina quos et unde versus transtulerit continent.' cf. Ribbeckius prolegg. p. 99.

Vereor ne nimius fuisse videar in Macrobius libro cum Servii commentariis conferendo, neve existant qui ad Ribbeckii sententiam refutandam satis dicant futurum fuisse, si certis aliquot exemplis in medium prolatis Macrobius Servii commentariis non esse usum demonstrassem. quibus respondeo non id unum egisse me, ut contra Ribbeckium dicerem, sed disputationes illas quasi fundamentum esse voluisse coniecturarum quarundam, quibus probatis

de quaestionibus non nullis ad Servium Servianosque qui dicuntur commentarios pertinentibus rectius iudicari posset.

Ac primum quidem quo tempore floruerit Servius, cum eius commentarios Macrobio ignotos fuisse constet, si non rectius at certius quam antea dici poterit. nam Lioni rationem, qui praef. p. V Servium aequalem Macrobbii natu maiorem fuisse statuit, perversam esse iam perspexit Emanuel Teuber, qui in commentatione de M. Servii Honorati grammatici vita et commentariis Vratislaviae a. 1843 edita p. 8 Servium aequalem Macrobbii natu paulo minorem fuisse probabiliter coniecit. sic enim res se habet. Saturnalia quo tempore conscribebat Macrobbius Servius aut nondum scripserat commentarios suos, quamquam Vergilii carminibus in publico interpretandis iam magnam eximiae eruditionis famam sibi comparaverat, aut editi quidem commentarii, sed Macrobbio hominum sermonibus, non legendo cogniti: itaque aut acquiescamus oportet in eorum sententia, qui aetate non accuratius definita aequalem Macrobbii Servium dixerunt, aut aequalem Macrobbii natu minorem eum fuisse statuendum est. ut dicam quod sentio, alterum praefero. nam si Servius commentarios suos iam edidisset, non dubito quin Macrobbius de Vergilio scripturus eius grammatici quem ipse summis laudibus prosequitur libros quaesiturus fuerit. deinde quod Sat. I 1, 5 Macrobbius dicit, nolle se sibi fraudi esse, si uni aut alteri ex iis quos coetus coegerit matura aetas posterior saeculo Praetextati fuerit, id ad Servium potissimum pertinere probabiliter mihi videor conicere, quippe quem peradulescentem sermonibus illis interfuisse saepius de industria pronuntiare videatur Macrobbius. cf. Sat. I 2, 15, VII 11, 2. Praetextatum autem a. 385 mortuum esse O. Jahnius in commentatione de subscriptionibus in actis soc. Lips. 1851 edita p. 338 sqq. docuit. atque de Macrobbii aetate Suringarum hist. schol. lat. I p. 163 et Ianum prolegg. p. V sq. probabiliter disputasse iudico. nam quamquam codicis Theodosiani libri sexti titulo octavo de praepositis sacri cubiculi VIII Id. Novembr. Constantinop. Honorio XIII et Theodosio X aa. cons. i. e. p. Chr. n. 422 dato nostrum Macrobbium significari coniciendo tantum adsecuti sunt Gothofredus et alii homines docti, quod *vir industris* Macrobbius et in titulo illo et in librorum manu scriptorum inscriptionibus et subscriptionibus appelletur, ea tamen coniectura tam certis rationibus aliunde petitis confirmatur (conferantur praeter Suringari et Iani verba supra laudata quae O. Jahnius l. l. de subscriptionibus quae in compluribus commentarii in somnium Scipionis codicibus leguntur disputavit), ut nihil sit quod de eius

veritate dubitemus. itaque recte illi viri Macrobius exeunte saeculo quarto et ineunte quinto floruisse dixerunt. Servii autem aetatem mediam inde consequitur in priorem saeculi quinti partem incidisse.

In tertio autem Saturnaliorum libro quintique particulis aliquot cum Servio conferendis erunt fortasse qui parum prudenter fecisse me dicant cum Ribbeckium, qui plenior Servii commentario, qui ea quoque quae Burmannus uncinis inclusit olim amplexus, sed postea mutilatus et ab indoctis hominibus in breve contractus gravem calamitatem passus sit, Macrobius usum esse staterit, redarguere volens, id quod demonstrandum fuerit verum esse posuerim atque librorum memoria et Isidori aliorumque testimoniis innixus interpolatoris additamenta a Servii scholiis seiuncta tractaverim. qua in re etsi argumentandi artis leges parum curiose me observasse concedam, ad obscurandam tamen argumentationis veritatem eum errorem non puto multum valuisse. etenim iis quoque quae in altera huius commentationis parte exposui Danielis additamenta non esse eius, qui ea quae Servii codicibus continentur scripsit, quam maxime confirmatur. nam quattuor tantum locis similes esse vidimus Servii ipsius et Macrobius expositiones eamque similitudinem non ita comparatam, ut e Servio hausisse sua Macrobius, sed ut eadem uterque auctoritate usus esse videretur: octiens vero diversa inter se dicere Servium et Macrobius, septiens neque Servium neque interpolatorem habere intelleximus quod apud Macrobius legitur. quod novem praeterea locis Servius ipse solus nihil habet eorum quae Macrobius dicit, id ad hanc quaestionem dirimendam non pertinet.

Deinde autem crimini mihi auguror datum iri neglectam Ribbeckii sententiam, qui mutilatos esse docuerit Servii commentarios. neglexi quidem, sed videor excusari posse, cum mutilata esse constet illa scholia non posteaquam Servianis adglutinata essent, sed eo ipso tempore quo adglutinarentur. quod ita esse qui negabit, is non poterit apte explicare, qui factum sit, ut non detruncarentur Servii ipsius scholia, quae integra servata esse Isidori, mythographorum, aliorum verba comparata ostendunt. itaque cum quinque tantum locis is sit inter Macrobius et interpolatorem Servii consensus, ut alter alterius expositionem transcripsisse dici possit, cum decem locis Macrobius copiosius dixerit quam interpolator et duodecim interpolator copiosius quam Macrobius, denique cum sex loci ita sint comparati, ut partim Macrobius partim interpolatoris verba propius accedere videantur ad communis e quo hauriebant fontis sinceritatem, et Macrobius et eum qui Servii commentarium amplificaverit eodem

vel eisdem auctoribus usos esse statuendum est. nam quominus a Macrobio sua mutuatum esse dicamus interpolatorem, eo prohibemur, quod hic de rebus sacris, ut hoc exemplo utar, permulta dixit, quae non leguntur apud Macrobius.

Gravissimam autem iacturam fecit Vergilianorum interpretum memoria, quod nusquam Macrobius eos nominavit, quos secutus est. Asprum quidem et Cornutum et Haterianum laudavit (III 5, 9 et 6, 3. V 9, 3. III 8, 2), neque tamen inde consequitur ipsos eorum commentarios eum ad manum habuisse. nam quod ipse dicit Sat. praef. 5, apes se imitatum esse quae vagarentur et flores carperent, deinde quicquid attulissent disponerent ac per favos dividerent et sucum varium in unum saporem mixtura quadam et proprietate spiritus sui mutarent, id noli ita interpretari, ut eum multorum auctorum testimonia dispersa ipsum conguessisse, congesta disposuisse putes. sic potius rem se habere septimus liber e Plutarchi quaestionibus convivalibus maximam partem conscriptus multaque Gellii capita in Saturnaliorum libros translata docent, ut Macrobius auctorum suorum, quos non multos habuisse videtur, maiores partes continuas in suum usum converterit. quod cum ita sit eos quoque Saturnaliorum libros, quibus de arte et doctrina Vergilii explicanda et defendenda agitur, non e multis antiquiorum interpretum commentariis congestos esse suspicor, sed transcriptos eiusdem vel plurium libros, qui Vergilii carmina interpretantes non versuum ordinem secuti sunt, sed singulas quaestiones, veluti de rebus sacris, de rhetoricae artis praeceptis a Vergilio diligenter observatis, de aliorum poetarum versibus receptis, singulis libris comprehenderunt. cuius coniecturae probabilitas cum eo defenditur quod in tertio libro quae ad Vergilii versus interpretandos dicta sunt eandem orationis simplicitatem prae se ferunt, quae ab adfectato Macrobiani sermone quantopere differat neminem fugit, tum alia observatione augetur quae ad interpolatoris rationes pertinet. qui Serviani commentarii ordine obstrictus cum discerneret expositionum quas exscribebat continuitatem, vide sis quibus molestiis laboraverit quamque saepe quae apud Macrobius ad plures versus, qui similes sint inter se, explicandos in unum comprehensa et semel dicta sunt repetiverit in singulis illis versibus interpretandis: conferri iubeo quae de interpolatoris adnotationibus cum primis tribus et maxime cum quarto tertii libri capite conferendis supra exposui. atque illa quidem, quae quinto libro sextoque Macrobius de fontibus Vergilii dixit, unde peti potuerint certe, iam significavi. tertii autem libri auctorem esse conicio scholiastam aliquem, qui rerum sacrarum antiquitates a Vergilio commemoratas

explicandas suscepit: quem propter Hateriani auctoritatem laudatam ineunte fere saeculo quarto scripsisse suspicor. cf. Ribbeckius prolegg. p. 177.

Restat ut de interpolatore Servii quam brevissime dicam. atque quod unum hominem Servii commentariis amplificandis operam dedisse posui, id volo in eam partem accipi, ut ad genus interpolatorum significandum singulari numero usus esse videar. plures enim probabile est Servianis scholiis alia addidisse, eosque neque eodem tempore floruisse neque easdem rationes secutos esse: hinc mira orationis varietas repetenda, hinc egregia doctrina cum notissimarum rerum inscientia consociata. neque unum illum Macrobianum auctorem excerpisse putandi sunt interpolatores, sed aliorum quoque scholiastarum expositiones aut integras aut in brevius contractas addidisse. sed nolo diutius coniecturis indulgere: illud certum et Macrobiani libris comparatis exploratum, Danielis additamenta tantum non omnia ex antiquorum interpretum commentariis petita esse: qui utrum diligenter ab interpolatoribus transcripti sint necne, ubi Macrobiani aliorumve testimonia non possunt conferri, ex forma scholii et habitu ipsi iudicare coacti sumus. negligentiam autem interpolatorum cum in eo maxime positam esse probaverimus, quod testimonia ab auctoribus suis laudata omissis scriptorum nominibus repeterent, librorum de antiquitate populi Romani in primis rebusque grammaticis scriptorum permultas reliquias in additamentis illis latere manifestum est.

Schulnachrichten über das Königl. Pädagogium

von Michaelis 1866 bis Michaelis 1867.

I. Lehrverfassung.

Prima.

Ordinarius: Professor Dr. Voigt.

Religion. Lesung und Erklärung des ersten Briefs Johannis, des ersten Briefs Petri, des Briefs Jacobi, der Bergpredigt, mehrerer Parabeln nach dem Grundtext. Memoriren von Kirchenliedern. 2 St. Prof. Daniel.

Deutsch. Aufsätze, Vorträge und Disputirübungen. Die Zeit Goethes und Schillers; die Literatur des Mittelalters. 3 St. Prof. Daniel.

Lateinisch. Ciceronis Tuscul. V, 1—30. Taciti dial. de or. 1—30. Horat. carm. IV, I, 1—30, carmen saeculare, epodi selecti. Aufsätze, Scripta nach Nägelsbach, Extemporalia; Memoriren horazischer Oden und eines Theils von Cic. de officiis. Die Privatlectüre umfaßte nach freier Wahl Cic. epp. ad famil. I. II., Hor. satirae und epistolae. 8 St. Prof. Voigt.

Griechisch. Sophoclis Philoctetes; Thueyd. II, 1—50; Homeri II. XIX—XXII; Scripta, Extemporalia nach Dictaten; mündliche Uebersetzungen aus Halm's Anleitung zum Uebersetzen Theil II, Cursus 2. Privatlectüre: Homeri Ilias. 6 St. Der Director.

Französisch. Racine, Athalie; Boileau, satires et épitres choisies. Grammatik nach Plöz Elementarbuch, II. Cursus, Scripta nach Dictaten; Extemporalia; mündliche Uebungen. 2 St. Der Director.

Geschichte. Von Carl dem Großen bis zum Westphälischen Frieden. 3 St. Prof. Daniel.

Mathematik. Im Winter: Stereometrie. Geometrische und trigonometrische Uebungen. Im Sommer: Kettenbrüche, unbestimmte Gleichungen, Permutationen und binomischer Satz; Trigonometrie. 4 St. Coll. Götting.

Physik. Im Winter: Optik. Im Sommer: Electricität und Magnetismus.
2 St. Coll. Götting.

Secunda superior.

Ordinarius: Prof. Dr. Dryander.
Religion. Kirchengeschichte vom Anfang bis zur Reformation (incl.) Memo-
riren von Kirchenliedern. 2 St. Coll. Spieß.

Deutsch. Poetik: die lyrische Poesie (im B.), die dramatische Poesie (im S.).
Aufsätze, freie Vorträge, Disputationen. 2 St. Prof. Daniel.

Lateinisch. Ciceronis orat. pro Milone; Livius XXII, 1—32. Virgil.
Aeneis V. VI, 1—295. Privatlectüre: Livius V, Cic. pro Sulla; Virg. Aen.
VIII. VII, 1—210. Scripta und Extemporalia, vierteljährlich ein Aufsatz; münd-
liche Uebersetzungen aus Süpfles Aufgaben 2. Theil; metrische Uebungen nach Senf-
ferts Palaestra Musarum. 10 St. Prof. Dryander.

Griechisch. Lysiae orr. XII. XIII. Herodot VII, 1—36. Homeri Ilias
III. IV. VI. VII. IX. Scripta, Extemporalia und mündliche Uebersetzungen aus
Halm. Privatlectüre: Homeri Odysse. XVI. XVII. XIX. XX. II. XXIII, 226—
650. 6 St. Prof. Dryander.

Französisch. Charles XII. par Voltaire. Grammatik und Scripta nach
Plöy Elementarbuch, II. Curs. Lect. 46—57. Extemporalia. Mündliche Uebungen.
2 St. Der Director.

Geschichte. Im Winter: die Zeit von den gracchischen Unruhen bis zu Carl
dem Großen. Im Sommer: Römische Geschichte bis zu den Gracchen. 3 St. Ober-
lehrer Thilo.

Mathematik. Quadratische Gleichungen, Progressionen, Logarithmen; Aehn-
lichkeit der Figuren am Kreise, Gonometrie. Algebraische und geometrische Aufgaben.
4 St. Coll. Götting.

Physik. Elemente der Chemie. 1 St. Coll. Götting.

Secunda inferior.

Ordinarius: Oberlehrer Dr. Thilo.

Religion. Im Winter: Das Leben Jesu nach den 4 Evangelien. Im Som-
mer: Das apostolische Zeitalter nach der Apostelgeschichte mit Zuziehung der apostoli-
schen Briefe. Memoriren von Sprüchen und Kirchenliedern. 2 St. Coll. Spieß.

Deutsch. Poetik: die epische Poësie (W.); die gemischten Dichtungsarten (S.). Declamirübungen und freie Vorträge; Aufsätze. 2 St. Oberlehrer Thilo.

Lateinisch. Cic. pro Ligario, pro Archia poeta, pro Deiotaro, de imperio Cn. Pompei und Virgilii Aen. III. I. Ecl. I. IV. Vollständiger Cursus der Syntax nach Zumpt's Grammatik; Scripta, Extemporalia, mündliche Uebungen aus Cäpfe. Metrische Uebungen nach Seyfferts Pal. Musarum. Privatlectüre: Cicero pro Roscio Amerino und in Catil. I. II. Anfänge in Sprechübungen angeknüpft an die Extemporalien. Oberlehrer Thilo 7 St. Dr. Kettner (W.), Prof. Drhan-der (S.) 3 St.

Griechisch. Xenoph. Anabasis V. VI. Homeri Odyssea IV. V.; daneben privatim die zwölf ersten Bücher der Odyssee. Homerische Formenlehre; Einübung der Casuslehre; Wiederholung der unregelmäßigen Verba, Scripta und Extemporalia. 6 St. Oberlehrer Thilo.

Französisch. Charles XII. par Voltaire. Grammatik und Scripta nach Plöb II. Curs. 24—45. Extemporalia. Mündliche Uebungen. 2 St. Der Director.

Geschichte. Im Winter: Griechische Geschichte. Im Sommer: Alte Geschichte der orientalischen Völker. 3 St. Oberlehrer Thilo.

Mathematik. Gleichungen des ersten Grades mit mehreren Unbekannten; Potenzen und Wurzeln; Aehnlichkeit der Figuren, Flächenräume. Arithmetische und geometrische Uebungen. 4 St. Coll. Götting.

Tertia superior.

Ordinarius: Dr. Kettner (W.). Coll. Anz (S.).

Religion. Im Winter: Das dritte, vierte und fünfte Hauptstück. Im Sommer: Lesung der Apostelgeschichte in Luthers Uebersetzung. Memoriren von Sprüchen und Kirchenliedern. 2 St. Prof. Daniel.

Deutsch. Lesung und Erklärung von Gedichten aus Eckermeyers Sammlung; Declamirübungen und freie Vorträge über meist selbstgewählte historische Stoffe; Aufsätze über gegebene Aufgaben. 2 St. Dr. Kettner (W.). Coll. Anz (S.).

Lateinisch. Curtius, lib. IX. X. III. Ovidii Metam., ausgewählte Stücke aus lib. X. XI. XII. XIII. Metrische Uebungen. Syntax nach Ellendt-Seyfferts Grammatik S. 234—246, 310—342. Scripta, Extemporalia und mündliche Uebungen aus Gruber's Uebungsbuch. 10 St. Dr. Kettner (W.). Coll. Anz (S.).

Griechisch. Xenoph. Anabas. III. IV, 1—5. Die unregelmäßigen Verba; die Präpositionen; Vocabeln nach Todts Vocabularium. Scripta und Extemporalia. Dr. Rettner (W.). Coll. Anz (S.).

Französisch. Charles XII. par Voltaire; die unregelmäßigen Verba nach Pflüg Elementarbuch, II. Curs. Lect. 12—23; Scripta und Extemporalia. 2 St. Prof. Dryander (W.). Coll. Anz (S.).

Geschichte. Im Winter: Deutsche Geschichte. Im Sommer: Brandenburgisch-Preussische Geschichte. 2 St. Prof. Voigt.

Geographie. Repetitorischer Cursus nach Daniels Lehrbuch § 78—102. 2 St. Prof. Voigt.

Mathematik. Die Lehre vom Parallelogramm, vom Kreise. Repetition der Buchstabenrechnung, Gleichungen des ersten Grades mit einer unbekanntem; Aufgaben; arithmetische Uebungen. 4 St. Coll. Götting.

Tertia inferior.

Ordinarius: Coll. Werner (W.). Coll. Weicker (S.).

Religion. Im Winter: Das zweite Hauptstück. Im Sommer: Lesung des Evangeliums St. Matthäi in Luthers Uebersetzung. Memoriren von Sprüchen und Kirchenliedern. 2 St. Prof. Daniel.

Deutsch. Lesung und Erklärung von Gedichten aus Echtermeyers Sammlung; Aufsätze, Declamirübungen und freie Vorträge. 2 St. Coll. Bilke (W.). Coll. Weicker (S.).

Lateinisch. Caesar de bello Gallico IV. V., Ovidii Metam. I. II. mit Auswahl; memorirt wurden eine Anzahl Capitel aus Cäsar und mehrere Abschnitte aus Ovid. Lehre von den Modi nach Ellendt-Schiffert Grammatik §. 247—309, Repetition der Casuslehre; Scripta und Extemporalia, mündliche Uebungen nach Gruber. Elemente der Prosodie und metrische Uebungen. 10 St. Coll. Werner (W.). Coll. Weicker (S.).

Griechisch. Xenoph. Anabasis I. Memoriren von c. 1. Die verba contracta, muta, liquida und auf μ ; Vocabeln nach Todts Vocabularium; Scripta und Extemporalia. 6 St. Coll. Werner (W.). Coll. Weicker (S.).

Französisch. Charles XII. par Voltaire; die unregelmäßigen Verba nach Pflüg Elementarbuch II. Curs., Lect. 1—11. Scripta und Extemporalia. 2 St. Prof. Dryander (W.). Coll. Weicker (S.).

Geschichte. Im Winter: Römische Geschichte. Im Sommer: Griechische Geschichte. 2 St. Dr. Peter (W.). Dr. Hachtmann (S.).

Geographie. Repetitorischer Cursus nach Daniels Lehrbuch S. 78—102. Prof. Voigt.

Mathematik. Die Elemente der Geometrie bis zur Congruenz der Dreiecke (incl.), die Buchstabenrechnung und die Decimalbrüche. 4 St. Cand. Flade.

Quarta.

Ordinarius: Coll. Bilke (W.). Dr. Hachtmann (S.).

Religion. Im Winter: Das erste Hauptstück. Im Sommer: Das erste Buch Mose wurde gelesen und erklärt. Memoriren von Sprüchen, Kirchenliedern und des Katechismus. 2 St. Prof. Daniel.

Deutsch. Lesen nach Masius Lesebuch; Declamiren; Uebungen in der Orthographie und Interpunction, Aufsätze. 2 St. Coll. Werner (W.). Dr. Hachtmann (S.).

Lateinisch. Cornelius Nepos: Miltiades, Themistocles, Aristides, Cimon, Thrasybulus, Phocion, Alcibiades, Lysander, Conon, Pelopidas, Chabrias. Repetition der Formenlehre, Einübung der Casuslehre nach Ellendt-Seyffert Grammatik und D. Schulz Aufgaben; Scripta und Extemporalia. Memoriren von Beispielen zu den Regeln und mehreren Capiteln des Cornelius. Privatlectüre: Epaminondas, Agesilaus, Hamilcar, Hannibal, Timoleon. 10 St. Coll. Bilke (W.). Dr. Hachtmann (S.).

Griechisch. Die Formenlehre bis zum Verbum purum (incl.). Vocabeln aus Todts Vocabularium; Scripta und Extemporalia. Gelesen wurden ausgewählte Stücke aus dem Lesebuch von Gottschid. 6 St. Coll. Bilke (W.). Dr. Hachtmann (S.).

Französisch. Mündliche und schriftliche Uebungen nach Pflöz Elementarbuch I. Curs., Lection 61 bis zum Schluß. 2 St. Coll. Bilke (W.). Coll. Spieß (S.).

Geographie. Europa nach Daniels Leitfaden. 2 St. Dr. Peter (W.). Dr. Hachtmann (S.).

Geschichte. Preussische Geschichte. 1 St. Dr. Peter (W.). Dr. Hachtmann (S.).

Rechnen. Practisches Rechnen nach Fölsings Rechenbuch 2. Theil. 3 St. Rend. Hößler.

Zeichnen. 2 St. Kupferstecher Voigt.

Quinta.

Ordinarius: Dr. Peter (W.). Coll. Spieß (S.).

Religion. Biblische Geschichte des Neuen Testaments. Memoriren von Sprüchen, Kirchenliedern und des Katechismus. 3 St. Coll. Spieß.

Deutsch. Uebungen im Lesen, Wiedererzählen und Declamiren; orthographische Dictate und Aufsätze. 2 St. Dr. Peter (W.). Coll. Spieß (S.).

Lateinisch. Wiederholung des Pensum von Sexta. Einprägung der unregelmäßigen Verba. Elemente der Syntax nach D. Schulz Aufgaben I. Curs.; Scripta und Extemporalia. Uebersetzung und Erklärung von Schirlitz Lat. Lesebuch III. Abth. 50—93. 1—49. Eine Anzahl Stücke wurden memorirt. 10 St. Dr. Peter (W.). Dr. Michael (S.).

Französisch. Mündliche und schriftliche Uebungen nach Plätz Elementarbuch I. Curs., Section 1—60. Dazu die 4 Conjugationen. 3 St. Coll. Werner (W.). Coll. Spieß (S.).

Geographie. Asien, Afrika, Amerika und Australien nach Daniels Leitfaden. 2 St. Dr. Peter (W.). Dr. Michael (S.).

Rechnen. Regel de tri, Vertheilungsrechnung, Zinsrechnung nach Fößlings Rechenbuch 2. Thl. 3 St. Rend. Hößler.

Naturgeschichte. Im Winter: Zoologie. Im Sommer: Botanik. 2 St. Rend. Hößler.

Zeichnen. 2 St. Kupferstecher Voigt.

Schreiben. 3 St. Rend. Hößler.

Sexta.

Ordinarius: Coll. Spieß (W.). Rend. Hößler (S.).

Religion. Biblische Geschichte des Alten Testaments, Memoriren von Sprüchen, Kirchenliedern und des Katechismus. 3 St. Coll. Spieß.

Deutsch. Lesen von Erzählungen und Gedichten aus Masius Lesebuch; Uebungen im mündlichen und schriftlichen Wiedererzählen; Recitiren von Gedichten; orthographische Dictate. 2 St. Coll. Spieß.

Lateinisch. Einübung der Formenlehre bis zu den verba anomala (incl.) nach Ellenbt-Seyffert und Trautmanns Elementarbuch; Scripta und Extemporalia; Vocabeln. 10 St. Coll. Spieß (W.). Dr. Michael (S.).

Geographie. Die Grundlehren nach Daniels Leitfaden. Allgemeine Uebersicht über die fünf Erdtheile. 2 St. Rend. Höpfler.

Rechnen. Die Bruchrechnung nach Föllings Rechenbuch I. Theil. 4 St. Rend. Höpfler.

Naturgeschichte. Im Winter: Zoologie. Im Sommer: Botanik (combinirt mit Quinta). 2 St. Rend. Höpfler.

Zeichnen. 2 St. Kupferstecher Voigt.

Schreiben. 3 St. Lehrer Schumann (W.) combinirt mit Quinta (S.).

Für das Hebräische sind 2 Classen für die Primaner und Secundaner, welche daran theilnehmen wollen, eingerichtet.

I. Repetition der Formenlehre mit schriftlichen Uebungen; Einiges aus der Syntax; Exercitia und Analysen. Gelesen wurde Jos. 8. 9. Psalm 140 — 150. 1 — 12. 22. 23. Coll. Spieß.

II. Cursus der Elementargrammatik mit schriftlicher und mündlicher Einübung. Gelesen wurden einige Abschnitte aus Gesenius Vesebuch. 2 St. Coll. Spieß.

Für den Gesangunterricht sind sämmtliche daran theilnehmende Schüler in zwei Classen getheilt; er wird in 2 St. für jede ertheilt vom Musikdirector Greger. Den Turnunterricht leitet in 3 St. Prof. Voigt.

Im Laufe des Schuljahrs wurden folgende Themata zur Bearbeitung gestellt:

Prima. Deutsche Themata. 1) a. Laß Neid und Mißgunst sich verzehren; Das Gute werden sie nicht wehren. Denn, Gott sei Dank! es ist ein alter Brauch: So weit die Sonne scheint, so weit erwärmt sie auch. — b. Nur heute lasse dich nicht fangen, So bist du hundertmal entgangen. — c. Die dichterische Benennung des Naturjahres in Werthers Leiden. — d. Mit welchem Rechte nannte Merck Clavigo einen Quark? — e. Hat Goethe mit der Behauptung Recht, daß die Ermordung Cäsars die verkehrteste That sei, die je in der Geschichte vorgekommen? — 2) a. Wir haben keinen Fehler, der nicht zur Tugend, und keine Tugend, die nicht zum Fehler werden könnte. — b. Der historische und der poetische Egmont. — c. Ist Lewes im Rechte, wenn er der Iphigenia den antiken Charakter streitig macht? — d. Monolog Konrads in fünffüßigen Jamben. — e. Sala y Gomez und Phi-

loftet. — 3) a. Wie vertragen sich in einem Herzen die Anhänglichkeit an die Heimath und die Sehnsucht in die Fremde? b. Wie vertheilt sich im Streite zwischen Tasso und Antonio Recht und Unrecht? — c. Gewährt die Sonne oder der Mond einer sinnigen Naturbetrachtung mehr Reiz? — d. Was verbindet Freundschaften fester, täglicher Verkehr oder längere Trennung? — e. Wer nur dem Magen opfert, vergift wo die Sterne stehen. — f. Warum hat das deutsche Volk Schiller als Menschen lieber als Göthe? — g. In wiefern hat Mephisto am Ende seine Wette verloren? — 4) a. Was wollen die Worte sagen, mit denen Schiller seine „Zungfrau“ in die Welt sandte: „Dich schuf das Herz, du wirst unsterblich leben“? — b. Anfang und Ende, oder die Freiheitsidee in den Räubern und in Wilhelm Tell. — c. Die Episode von Parricida. Streit-Dialog oder Briefwechsel. — d. Dichters Lust und Leid nach „Pegasus im Boche“ und „Theilung der Erde.“ — e. Wer nichts für Andre thut, thut nichts für sich. — f. Von der Gewalt, die alle Menschen bindet, Befreit der Mensch sich, der sich überwindet. — 5) a. Frei vom Tadel sein ist der niederste Grad und der höchste, Denn nur Ohnmacht führt, oder die Größe dazu. — b. Was ist das Höchste? Die Kraft! Und was ist das Schönste? Die Milde: Aber des Lebens Ziel, beide zu flechten in Eins. — c. Wie läßt sich Posa's Entschluß zu sterben erklären? — d. Schillers „Klage der Ceres“ in Distichen. — e. Welcher Garten gefällt dir besser: der im englischen oder der im altfranzösischen Geschmack? — f. Warum kann nur unter einem Naturvolke die Thierfage, warum nur unter einem Culturvolke das satirisch-bidaktische Thiergedicht entstehen? — g. Welchem der Conquistadoren reichst du den Kranz? — 6) a. Polemik gegen die Liebertheorie in der Nibelungenlieds-Frage. — b. Auf das, was dir nicht werden kann, sollst du den Blick nicht kehren. Oder ja, sieh recht es an: du siehst gewiß, du kannst's entbehren. — c. *Ἀνδρωπος ὠν τοῦτ' ἴσθι καὶ μέμνηο' αἰεὶ.* — d. Wie kommt es, daß alle Diener Tellheims außer Just entlaufen, und welchem Zweck im Drama dient dieser Zug? — e. Sirene und Loreley. — f. Volker und Horand. — 7) a. Und setzet ihr nicht das Leben ein, Nie wird euch das Leben gewonnen sein. — b. Mein Herz gleicht ganz dem Meere, Hat Ebbe, Sturm und Fluth, Und manche schöne Perle In seiner Tiefe ruht. — c. Wer schildert wahrer, die Liebe oder der Haß? — d. Die Zwerge der alten Volksepen. — e. Brief an Goethe im Elysium über seinen Widerwillen gegen den armen Heinrich. — f. Wie ist die Episode von Gawein im Parcival zu rechtfertigen? — 8) Wie sind die Aussprüche von Stauffacher und von Tell zu vereinigen? Stauffacher: Verbunden werden auch die Schwachen mächtig — Tell: Der Starke ist am mächtigsten allein — ?

Latteinische Thematata. 1) Quod Tacitus olim in Germania (c. 33.), mentione facta proelii funestissimi a Germanis cum Germanis commissi sic optavit: „Maneat, quaeso, duretque gentibus — — odium sui etc.“, idem non est dubium quin hodie de nostra gente optent vicinarum nationum potentissimae. — 2) a. Multum posse in bello fortitudinem, plus disciplinam rationemque militarem, plurimum firmam divini auxilii fiduciam. — b. Deletam Carthaginem Romanis plus detrimenti, quam utilitatis attulisse. — 3) De belli servilis causis, modis, exitu. — 4) Honos alit artes. — 5) Rectene Ennius per unum Qu. Fabium Maximum rem Romanis cunctando restitutam esse censuerit. — 6) Graeciae civitates, dum singulae imperare cupiunt, imperium amiserunt omnes. — 7) Verum esse quod Livius dicit, externum timorem maximum concordiae vinculum esse, exemplis ex historia repetitis comprobetur.

Secunda sup. Deutsche Thematata. 1) a. Das Glück ist blind und macht blind. — b. Mit Harren und Hoffen hat's Mancher getroffen; Hoffen und Harren macht Manchen zum Narren. — c. Dukaten werden beschnitten, Pfennige nicht. — d. Das Gedicht „Hans Euler“ in ein kleines Drama zu verwandeln. — e. Wodurch wird Sphocles geleitet und bestimmt? — f. Eine Stunde in einem photographischen Atelier. — 2) a. Die Biene steht dem Feind so ritterlich, weil sie für sich nicht ist, sie fühlt ihr Volk in sich. — b. Nachahmung und Nachäffung. — c. Macdonald und Deveroux und die Mörder in Richard III. — d. Lady Macbeth und die Gräfin Terzty. — e. Deutsche Wanderlust und Deutsches Heimweh aus dem deutschen Volksliede dargelegt. — 3) a. In wie weit ist der Spruch richtig: De mortuis nil nisi bene? — b. Der Adler fliegt allein, die Raben schaarenweise; Gesellschaft braucht der Thor, und Einsamkeit der Weise. — c. Der Mensch hat nichts so eigen, so wohl steht ihm nichts an, als daß er Treu erzeigen und Freundschaft halten kann. — d. Riesenart und Riesenfite nach griechischen und deutschen Epen. — e. Mein Steckenpferd. — f. Warum ist die Rose die Königin der Blumen? — g. Bei Schillers Tintenfass. — 4) a. Die Lage Frankreichs, geschildert nach dem ersten Act der Schillerschen Jungfrau von Orleans. — b. Warum sind Ruinen Lieblingsobjecte der Elegie. — c. Magnet und Gedächtniß. — d. Die Thränen des Odysseus und die Thränen des Grafen von Habsburg. — e. Decius Mus und Arnold von Winkelried. — 5) a. Drei Dinge sind ähnlich: das Leben, ein Tag und eine Reise: sie gleichen einander in frischem Zubelansang, in schwüler Mittagsglut und in müdem, sattem Ende. — b. Ist der Arme oder der Reiche größeren sitt-

lichen Gefahren ausgesetzt? — c. Der Ring des Polykrates in Hexametern. — d. Nicant und Tellheim zwei Antipoden. — e. Vorsabel zu Maria Stuart. — 6) a. Drei Blicke thu zu deinem Glück: Blick aufwärts, vorwärts, schau zurück. — b. Das Fußreisen von seiner poetischen, gemüthlichen und humoristischen Seite. — c. Aug' oder Ohr, Was ziehst du vor? — d. Der Ring des Polykrates verglichen mit Herodot 3, 40 sq. — e. Das Elfenreich in Shakespeare's Sommernachtstraum. — 7) a. Mich engt und zwängt ein gläsern Haus, Frei will ich leuchten in die Ferne, Wie meine Brüder dort, die Sterne. So spricht das Licht. Man öffnet die Laterne — Hui! weht's ein Zugwind aus. — b. Wer seine Verdienste in Kleibern hat, dem fressen sie die Motten. — c. Verlichingen, Sickingen, Weislingen, verschiedene Richtungen in der damaligen Ritterschaft. — d. Monolog Napoleon's auf St. Helena in fünffüßigen Jamben. — 8) Dem wälschen Hahne macht sein Kropf, Dem Storch sein Langhals Freude; Der Kessel schilt den Ofentopf, Schwarz sind sie alle beide.

Latcinische Themata. 1) Enarretur certamen quattuor navium Troianarum a Virgilio descriptum cum illo, quod Homerus auctore Achille in ludis funebribus Patrocli equis et curru Graecos fecit ineuntes; adiiciatur, quibus in rebus hac Homerica descriptione usus sit Virgilius ad cetera certamina enarranta. — 2) Quibus de causis iudices T. Annium Milonem crimine caedis Clodianae non absolvisse videantur. — 3) Enarretur argumentum libri tertii Iliadis, ut ingenio ac moribus Paridis et Helenae descriptis appareat, quonam consilio poeta totum illum librum carmini inseruerit.

Secunda inf. Deutsche Themata. 1) a. Inhalt und Gedankengang des Gedichtes „der Spaziergang“ von Schiller. — b. Erklärung von Schiller's „Spaziergang“ entw. von B. 1—38 oder von 101—138. — 2) Wie begründet Cicero vor den Richtern die Nothwendigkeit, den Dichter Archias von der Anklage des Gratius freizusprechen (nach Cic. or. pro Archia poeta). — 3) Charakteristik des Menelaus (nach Od. IV.). — 4) Ein Fürstenhof im heroischen Zeitalter (nach Od. IV.). — 5) Stücke aus der Rede Ciceros pro Ligario schriftlich zu übersetzen und zwar entweder c. 2—5, oder 7—9, oder 10—12. — 6) a. Ich möchte ein (fein) Seemann werden. — b. Gute Bücher, gute Freunde. — c. Schwer greift der Krieg in das Geschick des Lebens. — 7) Bilder aus dem V. Buche der Odyssee. — 8) (Klassenaufsatz). Was lernen wir aus Cicero de imperio Cnei Pompei 10—16 über die Thaten und rühmensewerthen Eigenschaften des Pompejus? — 9) Mit welchen Gefahren bedrohten Rom die Mithridatischen Kriege?

Themata, welche bei den Abiturienten-Prüfungen bearbeitet sind:

1) Zu Ostern:

- a. Deutsch: Es muß das Maulbeerblatt den Fraß der Raupe leiden,
Daß es verwandelt werd' aus schlechtem Laub in Seiden.
- b. Lateinisch: Quibus artibus Philippus usus sit ad Graecos in suam potestatem redigendos.
- c. Mathematik: 1) In der Verlängerung eines Kreisdurchmessers soll ein Punkt so bestimmt werden, daß die von demselben an den Kreis gezogene Tangente gleich der Linie ist, welche den Berührungspunct mit dem entfernten Endpuncte des Durchmessers verbindet. — 2) Von einem Dreieck sind die beiden Theile, in welche ein Winkel durch die zugehörige Höhe zerlegt wird, und die Summe der beiden Senkrechten gegeben, die vom Fußpuncte der Höhe auf die andern Seiten gefällt sind. Die Höhe und die zugehörigen Seiten zu berechnen. — 3) $x + xy + xy^2 = a$, $x^2 + x^2y^2 + x^2y^4 = b$. — 4) In eine Halbkugel von gegebenem Radius r soll ein gerader Kegel und in diesen eine Kugel beschrieben werden. Den Radius dieser Kugel und die Oberfläche derjenigen auf der Halbkugel liegenden Kugelzone anzugeben, deren Höhe dem Durchmesser der eingeschriebenen Kugel gleich ist.

2) Zu Michaelis:

- a. Deutsch: Die großen deutschen Volksepen ein Lied von Treue.
- b. Lateinisch: De coniurationis Catilinae et causis et exitu.
- c. Mathematik: 1) Ein rechtwinkliges Dreieck zu berechnen aus den Winkeln β und γ und der Differenz der Halbierungslinie des rechten Winkels und der zur Hypotenuse gehörigen Höhe $= d$ (gesucht wird die Hypotenuse). Gegeben: $\beta = 57^\circ 32' 4''$, $\gamma = 32^\circ 27' 36''$ und $d = 1,079326$. — 2) Um einen gegebenen Kreis ein Dreieck zu construiren, von welchem ein Winkel a und die zu einem andern Winkel gehörige Höhe h gegeben ist. — 3) Die Wurzeln der reciproken Gleichung

$$x^5 + \frac{4}{3}x^4 - \frac{37}{12}x^3 - \frac{37}{3}x^2 + \frac{4}{3}x + 1 = 0$$

zu berechnen. — 4) In einem geraden Kegel, dessen Seite $= 5a$ gegeben ist und dessen Grundfläche den Radius $3a$ besitzt, sind zwei Kugeln beschrieben, deren größere die Mantelfläche und Grundfläche und deren kleinere die Mantelfläche und die erstere berührt. Die Radien und Volumina dieser Kugeln anzugeben.

Vertheilung der Lehrfächer unter die Lehrer im Sommersemester 1867.

	I	II ^a	II ^b	III ^a	III ^b	IV	V	VI	Sa.
Dr. Kramer, Director	6 Griechisch 2 Französisch	2 Französisch	2 Französisch	—	—	—	—	—	12
Dr. Daniel, Professor, Inspector adjunctus.	2 Religion 3 Deutsch 3 Geschichte	2 Deutsch	—	2 Religion	2 Religion	2 Religion	—	—	16
Dr. Voigt, Professor, Ordinarius von I	8 Latein	—	—	2 Geschichte 2 Geographie	2 Geographie	—	—	—	14
Dr. Dryander, Professor, Ordinarius von II ^a	—	10 Latein 6 Griechisch	3 Latein	—	—	—	—	—	19
Dr. Philo, Oberlehrer, Ordinarius von II ^b	—	3 Geschichte	7 Latein 6 Griechisch 3 Geschichte 2 Deutsch	—	—	—	—	—	21
Götting, Colledge	4 Mathematik 2 Physik	4 Mathematik 1 Physik	4 Mathematik 1. Physik	4 Mathematik	—	—	—	—	20
Auz, Colledge, Ordinarius von III ^a	—	—	—	10 Latein 6 Griechisch 2 Deutsch 2 Französisch	—	—	—	—	20
Spieß, Colledge, Ordinarius von V	2 Hebräisch	2 Hebräisch 2 Religion	2 Religion	—	—	2 Französisch	3 Religion 2 Deutsch 3 Französisch	3 Religion 2 Deutsch	23
Weider, Colledge, Ordinarius von III ^b	—	—	—	—	10 Latein 6 Griechisch 2 Deutsch 2 Französisch	—	—	—	20
Dr. Sachtmann, Coll., Ordinarius von IV	—	—	—	—	2 Geschichte	10 Latein 6 Griechisch 2 Geographie 1 Geschichte 2 Deutsch	—	—	23
Dr. Michael, Colledge.	—	—	—	—	—	—	10 Latein 2 Geographie	10 Latein	22
Höpler,endant, Ordinarius von VI	—	—	—	—	—	3 Rechnen	3 Rechnen 3 Schreiben 2 Naturgesch.	4 Rechnen 2 Geographie	17
Flade, Hilfslehrer	—	—	—	—	4 Mathematik	—	—	—	4
Voigt, Zeichenlehrer	—	—	—	—	—	2 Zeichnen	—	—	4
Gregor, Gesanglehrer	—	—	—	—	—	—	—	2 Zeichnen 2 Gesang	4

Summa 239.

II. Verordnungen der hohen vorgesetzten Behörden.

1. Vom 19. October (resp. 9. October) v. J. Die Schüler der obern Klassen, welche Theologie studieren wollen, sind auf die Nachtheile aufmerksam zu machen, welche nach den bestehenden Bestimmungen Unkenntniß des Hebräischen, beziehentlich der Mangel eines Zeugnisses der Reife in dieser Disciplin für die Theologie Studierenden mit sich führt und durch welche dieselben leicht in ihrem Studium aufgehalten und gestört werden können. Auch sind sie darauf aufmerksam zu machen, daß sie für ein Zeugniß über eine im Hebräischen auf der Universität bestandene Nachprüfung außer dem vorschriftsmäßigen Stempel eine Gebühr von 2 Thalern an die Königliche Wissenschaftliche Prüfungs-Commission zu entrichten haben.

2. Vom 5. December (resp. 27. November) v. J. Die Leistungen der Schüler im Turnen sollen sowohl in den Censuren als auch in den Abiturienten-Zeugnissen beurtheilt werden.

3. Vom 2. Februar d. J. Es wird auf das neue Reglement für die Prüfungen der Candidaten des höhern Schulamts hingewiesen und auf einzelne Punkte desselben aufmerksam gemacht. Es werden die Bestimmungen mitgetheilt, unter denen geprüfte Candidaten der Theologie, ohne das Examen pro fac. doc. gemacht zu haben, so wie tüchtige Elementarlehrer, oder solche, welche die Prüfung pro schola wohlbestanden haben zur Anstellung höherer Schulen zuzulassen sind. Gymnasialschüler, welche sich für das Lehrfach bestimmen, sollen auf die Aufgaben und Pflichten desselben hingewiesen, solche, welche dazu nicht passend erscheinen, möglichst ferngehalten, die geeignet erscheinenden aber zu planmäßiger Vorbereitung auf diesen Beruf angeleitet werden.

4. Vom 2. Februar d. J. Bestimmungen, wie beim Ausbruch von Epidemien in Bezug auf die Schließung der Schulen zu verfahren ist.

5. Vom 13. April (resp. 30. März) d. J. Mittheilung einer Zusammenstellung der für die Abhaltung des Probejahrs geltenden Bestimmungen.

6. Vom 13. April (resp. 6. ejusd.) d. J. Empfehlung der populär-naturgeschichtlichen Werke von Dr. Ruß: „In der freien Natur, Schilderung aus der Thier- und Pflanzenwelt“ und „Meine Freunde (Lebensbilder und Schilderungen aus der Thierwelt)“ für die Schülerbibliotheken.

7. Vom 2. Mai d. J. Zusammenstellung der Bestimmungen über die zur Anwendung zu bringenden Schulstrafen.

8. Vom 11. Mai d. J. Mittheilung der neu aufgestellten Dienst=Instru-
tionen für die Directoren, Klassen=Ordinarien und Lehrer der höhern Schulen der
Provinz Sachsen.

III. Chronik der Schule.

Die Eröffnung des Schuljahrs fand am 15. October v. J. in gewohnter Weise
durch die nach einer Ansprache des Unterzeichneten an die versammelten Scholaren
vollzogene feierliche Aufnahme der Novitien statt.

Am 22. März d. J. wurde der Geburtstag Sr. Majestät des Königs Wilhelm I.
von der gesammten Anstalt feierlich begangen. Die Festrede hielt der Unterzeichnete.
Er legte darin, anknüpfend an die großen Ereignisse des verflossenen Jahres, dar, wie
Preußen in seiner Entwicklung seit dem Großen Kurfürsten sich fort und fort als der
Hort Deutschlands bewährt und dadurch je länger je mehr seine durch Gott ihm
angewiesene Aufgabe erfüllt habe.

Am 7. April als am Sonntag Judica wurde die Einsegnung der Hauscholaren
Max von Blumenthal und Ernst von Gundlach, sowie der Stadtscholaren
Friedrich Wilhelm Leo von der Borch und Carl von Wuthenau durch
Herrn Pastor Seiler im Besaale der Anstalt vollzogen, woran sich die gemeinsame
Communion der Lehrer und der confirmirten Hauscholaren, sowie mehrerer der anwe-
senden Eltern und Verwandten der Eingesegeten angeschlossen.

Am 9. April wurde das Wintersemester mit der Censur sämmtlicher Scholaren
geschlossen. Mit dem Ende desselben schied aus dem Lehrercollegium der ordentliche
Lehrer Dr. Kettner, um einem Rufe an die Klosterschule zu Rosleben zu folgen.
Er hatte seit Michaelis 1863 mit Eifer und Erfolg an der Anstalt gearbeitet, die ihn
ungern scheiden sah. Außerdem verließen zu derselben Zeit die provisorisch beschäftigten
Lehrer Wilke, Werner und Dr. Peter ihre Stellung, um für die Vorbereitung
zu ihrer Staatsprüfung Mühe zu gewinnen.

Am 25. April wurde der Sommercursus in der hergebrachten Weise eröffnet.
Zugleich fand dabei die Einführung der zur Ergänzung der in dem Lehrercollegium

entstandenen Lücken neu berufenen Lehrer Anz¹⁾, Weicker²⁾, Dr. phil. Sachtmann³⁾ und Dr. phil. Michael⁴⁾ statt.

An dem Feste zur Feier der 50jährigen Vereinigung der Universität Halle-Wittenberg (19—21. Juni) theilhaftigten sich die Stiftungen durch eine lateinische Begrüßungsschrift. Dem Unterzeichneten wurde bei dieser Gelegenheit die Ehre zu Theil zum Doctor theol. promovirt zu werden.

Am 30. August wurde das Sommersemester durch die Censur sämtlicher Scholaren geschlossen. Durch Gottes Gnade war es, wie das Wintersemester, abgesehen von einem dem Prof. Dr. Dryander für die letzten zwei Wochen Behufs einer Badecur gewährten Urlaub, ohne wesentliche Störung durch Krankheit oder sonstige Behinderungen im Lehrercollegium verlaufen.

IV. Statistisches.

Im Laufe des Jahres verließen zwölf Scholaren nach abgelegter Maturitätsprüfung die Anstalt.

A. Zu Ostern:

1. Der Stadtscholar Franz Bruno Garlepp aus Kölsa bei Delitzsch, Sohn des Herrn Schullehrers Garlepp in Hohenthurm bei Halle a/S.,

1) Herr Heinrich Conrad Anz ist zu Marienwerder 1843 geboren; er erhielt seine Gymnasialbildung auf dem Gymnasium zu Eisleben, studierte in Halle Philologie und trat, nachdem er das Examen pro fac. doc. abgelegt hatte, zu Ostern 1866 als Hilfslehrer am Kloster Unser Lieben Frauen in Magdeburg ein.

2) Herr Ernst Maximilian Weicker ist zu Oppach bei Baugen 1838 geboren; er erhielt seine Gymnasialbildung auf der lateinischen Hauptschule hieselbst, studierte in Halle Philologie, und war bereits vor Ablegung der Prüfung pro fac. doc. an mehreren Anstalten, dem Königl. Pädagogium, der lat. Hauptschule und dem Gymnasium in Queblinburg provisorisch beschäftigt. Im December 1866 legte er die Prüfung ab.

3) Herr Carl Ernst Mübiger Sachtmann ist zu Magdeburg 1843 geboren, erhielt seine Gymnasialbildung auf dem Domgymnasium zu Raumburg a. d. S., studierte Philologie in Greifswald und in Bonn, wurde hier auf Grund der Inauguraldissertation de Dionysio Mytilenaeo sive Seytobachione zum Dr. phil. promovirt, und trat nach Ablegung der Prüfung pro fac. doc. zu Ostern 1866 als Hilfslehrer am Gymnasium zu Tilsit ein.

4) Herr Samuel Carl Wilhelm Michael ist zu Halle 1843 geboren, erhielt seine Gymnasialbildung in Porta, studierte Philologie in Halle und Bonn, wurde auf Grund der Inauguraldissertation de ratione qua Livius in tertia decade opere Polybiano usus sit zum Dr. phil. promovirt und legte kurz vor Ostern d. J. die Prüfung pro fac. doc. ab.

- 22 $\frac{1}{4}$ Jahr alt, evangelisch, war 6 $\frac{1}{2}$ Jahr auf dem Königl. Pädagogium und 2 $\frac{1}{2}$ Jahr in Prima; er studiert Theologie.
2. Der Hauscholar Bernhard Honig aus Egelu, Sohn des Herrn Regierungs-raths a. D. Honig in Egelu, 19 $\frac{1}{4}$ Jahr alt, evangelisch, war 6 Jahr auf dem K. Pädagogium und 2 $\frac{1}{2}$ Jahr in Prima; er hat sich dem Baufach gewidmet.
 3. Der Stadtscholar Hans Hermann Dütschke aus Kempen in der Provinz Posen, Sohn des königlichen Staatsanwalts Herrn Dütschke hieselbst, 18 $\frac{1}{2}$ Jahr alt, reformirt, war 9 Jahr auf dem K. Pädagogium und 2 Jahr in Prima; er studiert Philologie.
 4. Der Stadtscholar Friedrich Lambert aus Düren, Sohn des verstorbenen Kreisphysicus Herrn Dr. med. Lambert, unter der Vormundschaft des Oberlehrers an der lateinischen Hauptschule Dr. Fischer, 19 Jahr alt, evangelisch, war 4 Jahr auf dem K. Pädagogium und 2 Jahr in Prima; er studiert Philologie.
 5. Der Hauscholar Adalbert Richard Hermann Graf zu Dohna-Laud aus Laud in Ostpreußen, Sohn des Landhofmeisters im Königreich Preußen Herrn Grafen zu Dohna-Laud Excellenz, 18 $\frac{1}{4}$ Jahr alt, evangelisch, war 4 Jahr auf dem Gymnasium und 2 Jahr in Prima, davon aber nur die letzten drei Vierteljahre auf dem K. Pädagogium; er wollte Jura studieren.

B. Zu Michaelis:

6. Der Hauscholar Ludwig Wilhelm Fabian Graf zu Dohna-Laud aus Laud in Ostpreußen, Bruder des vorhergehenden, 18 $\frac{3}{4}$ Jahr alt, evangelisch, war 4 $\frac{1}{2}$ Jahr auf dem Gymnasium und 2 $\frac{1}{2}$ Jahr in Prima; davon die letzten anderthalb Jahre auf dem K. Pädagogium; er will Jura studieren.
7. Der Hauscholar Bernhard Martin Heinrich Carl von Bülow aus Flottbeck in Holstein, Sohn des Großherzoglich Strelitzschen Staatsministers Herrn von Bülow Excellenz, 18 $\frac{1}{4}$ Jahr alt, lutherisch, war 2 $\frac{1}{2}$ Jahr auf dem K. Pädagogium und 2 Jahr in Prima; er will Jura studieren.
8. Der Hauscholar Adolph Wilhelm Emil von Bülow aus Hamburg, Bruder des vorhergehenden, 17 $\frac{1}{3}$ Jahr alt, lutherisch, war

- 2 $\frac{1}{2}$ Jahr auf dem R. Pädagogium und 2 Jahr in Prima; er will Jura studieren.
9. Der Stadtscholar Julius Adolph Bering aus Sangerhausen, Sohn des verstorbenen Rechnungs-raths Herrn Bering, unter der Vormundschaft des Herrn Kreisgerichtssecretärs Krauspe, 22 Jahr alt, evangelisch, war 5 $\frac{1}{2}$ Jahr auf dem R. Pädagogium und 2 Jahr in Prima; er will Philologie studieren.
10. Der Stadtscholar Johannes Georg Friedrich Biedermann aus Lettin, Sohn des Herrn Pastor Biedermann in Lettin, 21 $\frac{1}{4}$ Jahr alt, evangelisch, war 9 $\frac{1}{2}$ Jahr auf dem R. Pädagogium und 2 Jahr in Prima; er will in die Königl. Armee eintreten.
11. Der Hauscholar Curt Robert von Benda aus Potsdam, Sohn des Rittergutsbesizers Herrn von Benda auf Rudow bei Berlin, 19 Jahr alt, evangelisch, war 4 Jahr auf dem R. Pädagogium und 2 Jahr in Prima; er will Jura studieren.
12. Der Hauscholar Carl Rudolph Friedrich von Dergen aus Woltow bei Tessin in Mecklenburg Schwerin, Sohn des Rittergutsbesizers und Landraths Herrn von Dergen auf Woltow, 19 Jahr alt, lutherisch, war 5 Jahr auf dem R. Pädagogium und 2 Jahr in Prima; er will Jura studieren.

Außerdem verließen 25 Scholaren die Anstalt und zwar aus
 Prima: Heilmann I. (Gymnasium in Merseburg);
 Ober=Secunda: Heilmann II. (desgl.), v. Arnim (Militär), Ratsch (unbestimmt), Säuberlich (wegen Kränklichkeit), Bartels (Landwirth), Neubaur (unbestimmt);
 Unter=Secunda: Rocco (Kaufmann), Hermann (Landwirth), Meßmer (Kaufmann), Berndt (Landwirth), v. Hagen (desgl.), Wesche (desgl.), Krause (Apotheker), Heynemann (Seemann);
 Ober=Tertia: Ziemann (Cadettencorps), Roth (wegen Kränklichkeit);
 Unter=Tertia: Krammisch (Gymnasium in Brandenburg a/S.), v. Wuthe=nan (modernes Gymnasium in Leipzig);
 Quarta: v. Ruville I. (Privatunterricht), Graf Kalkreuth (desgl.), Sannow (unbestimmt), Rhens (entfernt), Köhlau (Gymnasium in Wiesbaden), v. Ruville II. (städtische Vorschule).

Endlich verlor die Anstalt noch zwei Schüler durch den Tod, den Ober=Secundaner Carl Gerhard Alfred Reil, einen wackern Schüler, der fern von der Heimath während eines Ferienbesuchs bei seinen Großeltern in Düsseldorf einer heftigen Lungenentzündung erlag, und den Obertertianer Johannes Martin Heilmann, der nach langem Siechthum an der Lungenschwindsucht starb.

Neu aufgenommen wurden im Laufe des Jahres 30 Scholaren, und im letzten Quartal des Schuljahrs besuchten 164 Scholaren die Anstalt, von denen 28 in Prima, 17 in Ober=Secunda, 20 in Unter=Secunda, 28 in Ober=Tertia, 29 in Unter=Tertia, 20 in Quarta, 13 in Quinta, 9 in Sexta saßen. Unter ihnen befanden sich 30 Hauscholaren.

Für die Lehrer=Bibliothek sind angeschafft worden:

Centralblatt für die Unterrichtsverwaltung. Jahrg. 1866. — Schmid, Encyclopädie des Erziehungswesens bis Heft 57. — Reil und Delitzsch, Commentar zum N. T. III. 4. — Lange, Bibelwerk. N. T. III. XII. — Lange, Bibelwerk. N. T. Epheser, Philipper, Colosser. II. — Wackernagel, Das Deutsche Kirchenlied, bis 19. Lieferung. — Grimm, Deutsches Wörterbuch, bis IV. 2. V. 5. — Koberstein, Literaturgeschichte. — Gruppe, Leben und Wirken Deutscher Dichter bis III. 4. — Hermes, Zeitschrift für Philologie. Jahrg. 1866. 1867, 1. 2. — Vergilius ed. Ribbeck, tom. III. — Curtius, Griechische Geschichte. Bd. III. — Pertz, Monumenta Germaniae, tom. XIX. — Dahn, Die Könige der Germanen. — Egenheim, Deutsche Geschichte. Bd. 1—3. — Hagen, die Stadt Halle. — Petermann, Geographische Mittheilungen. Jahrg. 1867. — Petermann, Ergänzungshefte. 18. 19. — Hoffmann, Encyclopädie. Bg. 63—67. — Stein, Handbuch der Geographie und Statistik. II. 1. 2. III. 9. I. 14. — Jahresbericht für die Fortschritte der Chemie. 1865. 1. 2. — Schlechtendal, Flora von Deutschland, bis XXI. 5. 6. — Brehm, Illustriertes Thierleben, bis V. 1. 2. VI. 1.

Vom Herrn Prof. Daniel wurde geschenkt: Clarus, die heilige Mathilde, ein Stück deutscher Geschichte.

Für die Oratorische Bibliothek wurden angeschafft:

Schmidt, Hohenstaufen. — Fontane, Wanderungen durch die Mark. — Mürdter, Reisebilder. 3ter Bd. — Boz, Unser gemeinschaftlicher Freund. — Caspari, Der Schulmeister und sein Sohn. — Niemeyer, Erzählungen aus dem Mittel-

alter. — Höfer, Honoratiorentochter. — Auerbach, Joseph im Schnee. Edel-
weiß. — Cholevius, Romane des 17. Jahrhunderts. — Wickram, Kollwagen-
büchlein. — Schneider, Schuberts Leben. — Müller, Der Stadtschultheiß. —
Hefekiel, Bis Hohenzieritz. — Freitag, Mittelalter. — Rheinsberg, Festliches
Jahr. — Zastrow, Prairie. — Cooper, Seegemälde von Stein. — Stöber,
Geschichten von der Altmühl. Zu Straßburg auf der Schanz. Goethes Wanderjahre. —
Kneschke, Anthologie. — Smidt, Admiral Karpfänger.

Halle im September 1867.

Kramer.

Altdeutsches Wörterbuch. 1866. — Tschischwitz, Nachträge germanischer Mythe in den Werken Shakespeares. 1865. — Blanc, Versuch einer bloß philologischen Erklärung mehrerer dunkler und streitiger Stellen in Dante's göttlicher Komödie. I. Die Hölle. II. Das Fegefeuer. — C. Peter, Geschichte Roms 2. Aufl. Bd. 1. 1865. — Lucä über Schillers Wilhelm Tell. 1865. — Schirlich, De sermonis tragici per Euripidem incrementis. 1865. — H. Peter, Ueber die Quellen des Plutarch in seinen Biographien der Römer. 1865. — Lambert, Die Entwicklung der deutschen Städteverfassungen im Mittelalter. Bd. 1. 2. — S. Gregorii Nysseni Opera ed. Oehler. Tom. 1. — Unger Sinis sive Poeticarum fabularum delectus. — Echtermeyer, Auswahl deutscher Gedichte. 14. Aufl.

Halle im October 1866.

Kramer.

Nachricht

über das

Königliche Pädagogium zu Halle.

Herausgegeben

von

Dr. G. Kramer,

Director des Königlichen Pädagogiums und der Franckischen Stiftungen.

Zweiunddreißigste Fortsetzung.

